

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1971 · Ч. 2 (122)

НОВІ ПОЕЗІЇ Г. ЧУБАЯ
ТА І. КОВАЛЕВА

РОМАН Р. АНДРІЯШКА
«ПОЛТВА» (I)

І. КОШЕЛІВЕЦЬ ТА М. РОСТРО-
ПОВИЧ ПРО А. СОЛЖЕНИЦІНА

А. КАМІНСЬКИЙ: ІМПЕРІЯЛЬНІ
ПАРАЛЕЛІ

«SUČASNIST» — FEBRUAR 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Окремими книжковими виданнями появились,
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

РАНОК

(вишродане)

ВІКТОР І ЛЯЛЯ

ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ціна: 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку;
в інших країнах — у валюті, перерахованій на долляри.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай
ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимой Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1971 · Ч. 2 (122)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

З нових поезій

Григорій Чубай

* * *

відлуння дзеркала
нічого не знає про дзеркало
нічого не знає про себе

але воно про літо знає
і про нього розкаже

воно має дві стежки
білу і чорну
воно завжди білою ходить
і розкаже.

що на груші вирости груші, і впали
в траву. що на вербі груш не виростло
а виріс лелека і впав
за обрій.

йтиме від матері
дивний літній сон
і з сапою у руках
всю білу стежку
перекопає.

і тоді вже відлуння
самотньо сидітиме біля дзеркала
бо чорною стежкою
ходити
страшно.

РУШНИК

Чорний півень червоне
гроно клює
і півневі тому солодко — солодко
а півень червоний чорне гроно
клює, а півневі тому гірко — гірко.

ЧУТИ

чути як поночі
хтось такий як туман

хтось такий як волога
навшипиньки крадеться попри стіну

то іржа підступає ножеві до ока
що бачило все.

ОСІНЬ З МАЛЕНЬКИМИ ДЕРЕВАМИ

Наша осінь з маленькими деревами
дуже швидко минула

бо скільки ж то треба того часу
для рудого листя
щоб впало воно з невисокого віття.

Наша осінь з маленькими деревами
дуже швидко минула
минуло опісля неї багато зим і багато весен.

І аж тоді почало падати листя
споминів
із дуже високого дерева
воно у нашій осені було
і про існування якого
ми навіть не підозрівали.

* * *

Сумна жінка
яка не чекає нікого
сумна жінка
яка лежить горілиць на березі річки
яка думає про воду річчину
що до моря тече.
вона сама
річкою стає поволі
і яось дивно плюскає в піску
що аж риби вистромлюють голови з води
аби те диво заглядіти
аби заглядіти білу річку
що берега жодного не має.
і тече її тіло невідомо куди
і тече її волосся невідомо куди.

* * *

Рядочком кожним і абзацом
і кожним всміхненим кліше
кричать газети про ерзаци
ерзаци душ з пал'емаше

з трибуни хтось волає: браво!
 по всіх усюдах загуло
 минуле вб'єм ерзацом слави
 якщо там слави не було
 замість часу — ерзац — годину
 замість людей — ерзац — людину
 а всім крикливим на догоду
 ми подамо ерзац — свободу
 і для годиться ще й посієм
 із власних рук ерзац — месію.
 Ура творцям ерзаців. браво!
 що ж піднімем на висоту
 і синтезовану державу
 і синтетичну лустоту
 чого ж вам ще тоді шукати
 чого ж іще запрагне люд?
 кібернетичного Пілата
 чи синтезованих Іюд?

* * *

тихий дощ
 у долоні
 прощанням точиться

вже скоро будуть
 пригорщі повні

очі — звірята
 карі звірята
 біжать тебе запам'ятати

а пригорщі повняться
 пригорщі повняться
 а дощ сильнішає і сильніша

вже й на прощання
 той дощ не схожий
 бо за ним уже
 тебе не видно

очі — звірята
 карі звірята
 кудись біжать за тобою шукати
 та знову і знову
 ні з чим вертають
 чи то мокрі од зливи
 чи то заплакані.

ПЛАЧ ЄРЕМІЇ

тільки но збудували місто, навіть
ще не встигли його заселити
а вже пророк Єремія плакав над ним як над давно
спорожнілим

із кожної його сльози тоді виростало
при вовчім домі сонце, і всім
чомусь казало, що не сонце воно
а жовта кульбаба

і тільки но сонце промовляло се
як невідь — звідки з'являлося біле птаство
обсідало його називаючи себе
кульбабиними дітьми
але варто було б вітрові хоча б легенько повіяти
як відлітало птаство геть
і вже не поверталось ніколи.

МОЖНА

Можна ще певен час видимістю
себе од смерти рятувати
але все що видиме — мертве
і чим видиміше то тим мертвіше
то що ж робити як стане
явною оманливістю всіх свічад

ще можна вдати із себе заблуканого
розкласти багаття споминів і біля нього про
все що довкола гадати як про заблукане
але вогонь прийде до диму як додому
попіл до землі прийде як додому
і смерть до тебе як додому прийде
ще можна тих п'ятнадцяти жінок
які щовечора прогулюються берегом
довго довго гукати «мамо»
але кожна з них про іншу подумає
і жодна не озирнеться.

ПАСТУХИ

вже вкотре сходяться до сумної
каварні щораз сумніші пастухи із
нейлоновими голосами
та все згадують як ламалась
од вітру кошара ватри
як тріщало червоне вориння полум'я

як отара диму поволі текла в небеса
і нічим було її зупинити
щоб забулося частують один одного
цигарками і пасуть цигарковий дим.

ПІСЛЯ КІНО

Сьогодні ввечері на останній сеанс
у кінотеатр «Дніпро»
Прийшло 27 Василів, Степанів, Микол та Іванів,
а вийшло з кіно — 27 д'Артаньянів.
Вони погрозливо виблискували очима
і фехтували шпагами
Прямо од виходу стрибали в сідла
І мчали кудись на прудконогих застояних конях.
(То вам тільки здалося,
що вони ще довго чекали таксі!)
Потім вони по канату
Підіймалися в дуже високу вежу старезного замку.
(То вам тільки здалося
що вони ішли по сходах
нового багатоквартирного будинку).
А потім вони обіймали своїх коханих
І міцно цілували їх в малинові уста.
(То вам тільки здалося
що вони несміливо тримали дівчаток за руку).
Над століттям двадцятим ніч летіла
і світло летіло від далеких зірок
Які погасли ще в середньовіччі,
Вгасали шпаги і погляди
Кожен поволі ставав сам собою.
Від неонових ліхтарів від'язалися білі коні
і поскакали в минуле.

Полтва

РОМАН

Роман Андріяшик

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Починаючи на сторінках «Сучасности» передрук роману радянського прозаїка Романа Андріяшика, що був надрукований вперше у 8 і 9 книжках харківського журналу «Прапор» за 1969 рік, попереджуємо його статтею відомого радянського режимного діяча Богдана Дудикевича, колишнього активного члена КПЗУ, тепер директора Львівського філіялу Центрального музею В. Леніна, «Чисті джерела теми в потоці суб'єктивізму», з якою він виступив у київській «Радянській Україні» від 8 грудня 1970 року. Статтю передруковуємо з деякими скороченнями, але без будь-яких змін у тексті для конфронтації його думок і закидів із змістом роману Р. Андріяшика. Для інформації читачів «Сучасности» подаємо, що визначений Б. Дудикевичем як «малокомпетентний автор» Роман Андріяшик є автором опублікованого в Києві 1966 року у видавництві «Молодь» роману «Люди із страху», що був позитивно оцінений радянським критиком і письменником І. Чендеем у московській «Дружбе народів» (ч. 8, серпень 1967).

«... У складних умовах йшла ця боротьба, яку очолила Комуністична партія Західньої України. Всупереч антинаціональним орієнтаціям українських північних верхівок, їх апологетів — українських буржуазних націоналістів, що захищаючи свої класові інтереси, вели шалену антирадянську пропаганду, намагалися утримати українські землі під скипетром буржуазних держав, прогресивні революційні сили Західньої України закликали до боротьби проти окупантів, за воз'єднання з Радянською Україною, що відкриває для трудящих шлях до повного соціального і національного визволення.

«Отже зрозуміло, що коли письменник береться відтворювати ці події, він має глибоко осмислити усі суспільно-політичні процеси, зрозуміти їх історичну складність, визначити їх головну сутність. І які б факти автор не обрав для художнього показу, він, коли бажає бути вірним історичній правді, не може обминати тієї гострої класової боротьби, що

точилася на західньоукраїнських землях, тих могутніх революційних виступів трудящих, якими було насичене тогочасне суспільне життя і які створювали передумови до здійснення акту возз'єднання.

«З такої передмови доводиться починати розмову про новий роман Р. Андріяшика „Полтва“, дві частини якого надруковані у журналі «Прапор». На перший погляд, письменник саме і прагне дати таке широке полотно суспільно-політичних відносин, які склались одразу після Жовтня на відторгнутих землях української території. Сюжет роману охоплює період двадцятих років, час розгортання національно-визвольного руху в колишній Галичині, захопленій буржуазно-поміщицькою Польщею.

«Безумовно, таку багатообіцяючу заявку можна було лише вітати, сподіваючись, що автор художньо розкриє нам сторінки справді героїчної, самовідданої боротьби революційних сил, їх найкращих представників — комуністів, членів КПЗУ, яким доводилось діяти в умовах найжорстокішого політичного терору. Але перегортаеш сторінку за сторінкою, уважно вчитуєшся в кожний рядок — і тебе чимдалі дужче охоплює почуття подиву, а згодом і глибокого невдоволення, викликаного тією легковажністю, вузькоглядністю, з якими автор взявся здійснювати свій задум, піднімати важливу тему.

«В наслідок поверхового осмислення складних суспільних процесів, невміння з великої кількості життєвих фактів і явищ відібрати найважливіші, соціально найсуттєвіші, Р. Андріяшик опинився в полоні другорядного, малозначного, що привело його спочатку до суб'єктивного схематичного опису, а далі й до невірної і в певній мірі викривленого змаювання важливих історичних подій.

«Весь роман сповнений якихось плутаних, нечітких „філософських“ міркувань героїв, в яких нелегко буває простежити думку автора. Надмірна ускладненість цих, здебільшого, позбавлених конкретних адрес і ознак часу мудрувань, їх штучна асоціативність призводять до того, що губиться справжня сутність діянь героїв, їх, так би мовити, політична характеристика.

«Ось редакція газети „Земля і воля“, в якій працює Марта — дружина революціонера-підпільника Юліяна. Її співробітниками є агент поліції — Свид, білоемігрант Івакін, шпигун Полянський, що засилався на радянську територію. Тут працює і журналіст Найда, що міг „пийчити дні і ночі“, за яким укоренилася слава пліткаря і який нібито співчуває комуністам. Члени цієї дивної компанії ворогують між собою, але водночас діляться таємницями, про які не повинна знати поліція. Газета „Земля і воля“ наче виступає проти фашизму, за демократію, а насправді її керівники мають зв'язки з поліцією.

«Оця клясова і соціальна невизначеність, політична невиразність характерна для багатьох персонажів твору. І вона то й спрощує, нівелює усю складність соціальної боротьби,

клясових зіткнень. Взагалі, в творі слабо проступає атмосфера клясової боротьби, якою було сповнене тогочасне суспільне життя Галичини. Волелюбною силою в романі виступає якийсь узагальнений образ галичанина. „Скільки знайшлося б друзів, розмірковує Марта, які за грядущу мзду винохали б, що собою являє галичанин... Галичанина все таки лишається іскрою волелюбства, навіть після того, як її зроблять польською чи німецькою”. Усі галичани в уяві героїв стають начебто якусь однорідну масу в соціальному і політичному відношенні. Поза сферою клясової боротьби подаються в романі й окремі соціальні явища. Так, масова еміграція селянської бідноти з Галичини за океан розглядається не як наслідок злиднів та колоніального гніту, а як жа доба наживи, коли кожен думає лише про новий шматок землі.

«На жаль, автор роману дозволяє собі й довільну оцінку деяких історичних фактів, чим припускається істотних помилок.

«У романі „Полтва” багато місця, зокрема, приділено причинам поразки національно-визвольного руху в Галичині у 1919 році й оцінці ЗУНР — буржуазної, так званої Західньо-Української народної республіки, яка була однією з контрреволюційних ланок імперіалістичного табору в боротьбі проти Радянської влади в Росії та на Україні. Ані словом не згадано тут про те, що уряд ЗУНР, захищаючи клясові інтереси української буржуазії, на початку 1919 року почав дії проти Червоної армії, чим було завдано великого удару національно-визвольному рухові в Галичині. Герої твору близько до серця сприймають прорив фронту „між Самбором і Щирцем”, поразку армії ЗУНР, що виступила проти польської армії генерала Галлера, але знову таки ніде не зазначається, що причиною цієї поразки були зрадницькі дії уряду ЗУНР, який відмовився від запропонованої урядом Радянської України допомоги проти агресії буржуазно-поміщицької Польщі. Навіть Юліян, якого в романі звать комуністом, не дає клясової оцінки цьому факту і пояснює його по-своєму: „Командування галицької армії завагалося. Тому своєчасно не захопили Львів... Якраз за Львів треба було битися до останньої краплі крові. Зрештою, сил було стільки, що Галичина стояла б досі, тримаючи чотири фронти”. Юліян безкритично повторює фрази, якими українська буржуазія обдуровала народні маси після поразки на фронті. „Питання про долю Галичини вирішуватиме Ліга Націй... Безумовно, Галичину відсудять Польщі, але ми робимо все для того, щоб серед галичан не знайшлося півтора десятка йолопів, котрих поляки могли б послати до Парижу з проханням... прилучити Галичину до Польщі...” Отже, виходить, що „група йолопів” — галичан, а не українська буржуазія фактично допомогла закрити окупацію на Західній Україні.

«Взагалі, що ж являє собою головний герой роману Юліян Господар, якого автор в багатьох місцях називає комуністом. Він часто сидить в тюрмі — „професійний тюрем-

ник”, його невідомо за що заарештовують і невідомо чому звільняють. Про себе ж він говорить: „Я не підпільник, я науковець”. За що ж бореться цей „науковець”, який його світогляд? Він начебто керує якоюсь партійною організацією, має зв’язки з іншими підпільниками. Що ж це за люди? „Юліянові не солодко. Скаржитися, що зберуться (а зійтися можна тільки в ресторані чи каварні), вип’ють про око, далі хильнуть, щоб зійшло одкровення, тоді починається: „Іван — агент, Петро — агент, я, ти, він, вона, воно... Один одного підозрює, добалакаються до того, що всі штики...”

«Аж ніяк не схожі ці випадкові люди на комуністів, членів КПЗУ, загартованих у нелегких боях, багато з яких, як відомо, віддали життя в боротьбі за революційну справу. Скоріше це купка якихось випадкових людей з хиткими політичними поглядами, розгублених, таких, що втратили перспективу своєї боротьби.

«До речі, не раз спливає у романі образ сірої безвісти, як печать безнадії, приречености. В такому настрої живе, зокрема, і Марта. „За цими мурами — це один привид мого щастя”, — звертається вона до тюремних ґрат, за якими сидить її чоловік.

«Привидами й справді наповнені сторінки роману, з них постають якісь неправдоподібні постаті. То впливає уніяцький священик, що виступає з викривальною проповіддю проти злочинів Ватикану і, жодного слова не сказавши про антинародні дії уніяцької церкви в самій Галичині, як привид, зникає в безвісті. А то розповідається якась легенда про фантастичну постать українського емігранта-багатія, що в Аргентині на своїй фермі зібрав групу українських селян, які подалися на заробітки, одягнув їх — „шаровари, жупан, чоботи, шапка із шликом, широкий ремінний пояс з притороченим кинджалом... Справжнісінький козацький курінь!” І подався з ними на англійському кораблі визволяти Галичину.

«Цим історіям надається чимало місця. А от про справжніх борців за визволення — революційно настроєних робітників, селян, передової інтелігенції, про їх могутні виступи й демонстрації, що відбувалися під керівництвом КПЗУ проти окупаційного режиму польського поміщицького уряду та його спільника — української буржуазії, проти націоналістичних партій, що вели шалену антирадянську пропаганду, місця в романі чомусь не знайшлося. В наслідок цього національно-визвольний рух в Західній Україні, виявом якого було прагнення до возз’єднання з Радянською Україною, фактично підмінюється якимсь розпливчастим єдиним національним фронтом.

«Він начебто насамперед проявлявся в боротьбі за створення підпільного українського університету у Львові.

«У зв’язку з тим, що в перші роки окупації Західньої України буржуазно-поміщицькою Польщею студентів-українців не приймали в університет, був створений підпільний український університет. Поліція переслідувала викладачів і

студентів підпільного університету. Комуністична партія Польщі і КПЗУ протестували проти цього насильства окупаційного режиму й вимагали здійснення права українського населення Західної України навчатися рідною мовою у вузах. Але питання про університет ніколи не було основною ланкою революційного руху в Західній Україні. Проте Юліян проголошує „теорію”, що створення підпільного університету у Львові повинно стати найважливішим завданням комуністів і „матиме більшу вагу, ніж збройний заколот” . . .

«Шкода, що автор не завжди виявляє своє ставлення до міркувань персонажів, часто дозволяє їм вилити на сторінки свого твору все, що їм заманеться. Так, незрозуміло сторонньою виглядає позиція автора по відношенню до дивних висловлювань героїв щодо діяльності українських письменників, і зокрема Василя Стефаника.

«Історія революційного руху на західноукраїнських землях і боротьба за воз'єднання її з Радянською Україною завжди була полем битви на ідеологічному фронті проти наших ідейних противників — ідеологів імперіялізму та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів, які пропагують ворожі концепції в тлумаченні історії українського народу. Читаючи роман Р. Андріяшика, доводиться наголошувати на громадянській відповідальності автора, що береться висвітлювати важливу соціальну тему. Недопустима тут легковажність у підході й доборі історичних фактів, безпринципність в їх оцінці. Не можна тут не відмітити й дивної невимогливості працівників журналу „Прапор”, що надали свої сторінки малокомпетентному авторові, який за рівнем своєї підготовленості навряд чи здатний був художньо переконливо відобразити складні історичні та соціальні явища. От і вишло, що чисті джерела обраної письменником важливої теми замулені його недосвідченістю і художньою незрілістю.

Б. Дудикевич,
кандидат історичних наук.
м. Львів».

КНИГА ПЕРША

ГЛАВА I

Марта гортала затріпаний томик Поля Верлена. Книжка дісталася Марті після того, як Верлен «одсвітив» кільком поколінням львівських гімназистів; у ній бракувало сторінок, найкращі поезії з відповідними написами на полях перекочували до дівочих «пам'ятників», і в томику, крім знаків оклички, подекуди ще не зовсім стерлися зідхання тих літ: «Мій солодкий квіте», «Моя — до могили» і навіть «Я віддала б тобі все, що маю».

Донедавна, подибуючи ці зойки і свідчення, Марта намагалася увявити собі постарілих дам з молитовниками в руках і статечних сивоусих чоловіків у дні моди на Верлена; намагалася простежити їх життєві дороги аж до того моменту, коли руки так само звикли тримати молитовника, як колись тримали китицю бужку, а згодом — парасольку, і коли палкі погляди, що не минали жодної красуні, сповилися туманом утоми і байдужості. Думаючи про інших, Марта багато думала про себе. На майбутнє вона не малювала собі сьомого неба, але принаймні увиждалося не те, що відпустила доля.

«Фантоми гарних днів весь день полум'яніли...» «Не розкривайся, душе, спокуси, не зовіть...»

Марта дивувалася. Юліян, її чоловік (вона звала його професійним арештантом), був людиною веселої, аж надокучливої вдачі. А присутність його накликали химерні Верленові жалі:

Спустошливі вогні всю днину шаленіли,
Б'ючи долину цвіт'ю і виноградну віть,
Не даючи житах до жнив дополовіть
І небо палячи...

Марта бачила Юліяна у мокрій від поту, припорошеній пилом сорочці. Він змахував з чола рясні краплини, запускав у чуба пальці, розхристувався, чмихав і реготав. «Спека...» Юліян промовляв це таким тоном, наче сто літ очікував пекла. «Духота...» Усмішка розпливалася по всьому обличчю, Юліян тер груди, шкіра спалахувала і набрякала. На куші полину висів його солом'яний капелюх. Марта нап'ялювала на Юліяна капелюх, брала його під руку, і вони простували в поле. Юліян озирався, ніби його ошукали. На уста йому просилися спогади: «Спека, може, ще більша, томить спрага, а ціпи — гуп-гуп!...» Марта майже підштовхувала його до синіючого пружка лісу. Юліян ще хвилюк боровся зі спокую розповісти їй про якунебудь селянську ідилію. Аж ось вологий затишок. Дерев застигли в непорушному мовчанні. Марта падає в липку перину папороті, і Юліян цілує її мокрими солонуватими губами, гарячий віддих обпікає їй шию, вона знемагає і майже непритомніє...

Думаючи про інших, Марта не малювала собі раювання. Не було помешкання, не було можливості одягтися як слід, та в них було кохання, яке, навпаки, потребувало простору, і був завжди веселий, аж надокучливий, Юліян. Марті було добре!

Вона поклала затріпаний томик на підлогу і поправила подушку. Вона подумала: «Якби серед ночі чи вранці прийшов Юліян і побачив долі Верлена — забув би про камеру, голод і холод (кажуть, їм там підсипають до баланди якихось порошоків, щоб підвищувався тиск крові; тоді арештанти мало не божеволіють), схрестив би на грудях руки і по-

чав: «Скільки тебе просити! Не нищ кинжок. Я... Ти...» І накинувся б, наче й не було розлуки. «Ти — книжна істота!» Заходився б відвойовувати Марту од поступу, великих здобутків і чудового прийдешнього. «Офіційне книжно-політичне виховання базується на кількох рисах людської психіки! Воно передбачає спеціальні, протиприродні обмеження! Знаєш, як виховують солдатиків? Не знаєш! Прищеплюють людям нехиті бути людьми. Потурають лінощам розуму і серця, привчають вдовольнятися тим, що ближче до рота...»

О, він би набалакав! Та, як завжди, зненацька обірвав би себе і лагідно, вражений власною переміною, пробурмотів: «Не треба, серденько. Я куплю стовлик у стилі Яна Собеського. Поставимо біля канали, навіть руку не доведеться простягати...»

І це було добре. Часом їй хотілося, щоб він нагримав на неї. І тепер деколи їй бракує...

У дитячому ліжечку спросонку застогнала Олеся. Марта вимкнула провід з розетки. Секунду перед нею стовбичила вогненна діжа торшера, відтак стемніло, як було в цю пору в місті, поза містом і, здавалося Марті, по всьому світу.

Надворі цвяхкали дощові струмки. Назавше Юліян запам'ятався Марті мокрий до рубчика, ніби його народила сльота. «Я люблю зливу», — казав він, не приймаючи її докорів: «Простудишся! Ти легко вбраний». — «Шарпає вітрисько, ляскають по дахах потоки, ніби змивають зі світу нечистоти...»

Марта пошкодувала, що не глянула, котра година. Прислухалася. Крізь удари вітру їй причулося бамкання дзигаря на ратуші. «Ні, кроки Марселлі». Вона вкрилася, лаштуючись до сну. «Досить скубати минувшину. Вона вже, небога, як обсмалене курча». Але кроки господині за стіною не давали їй забутися. «Що б то ще висмикнути? — запитала себе Марта. — Це самітне жіноче туманіння — гірш, ніж марення».

Марселля... Торік пані Марселля була просто моторною покоївкою. З дивної протекції полковника Родзісада служниця заволоділа конфіскованим цегляним будиночком і стала панею Марселлею.

— Вернулася з посиденьок, — подумала Марта.

Отримавши кам'яничку, Марселля поселила у нижніх кімнатах двох сімейних, спроваджених із села братів. Сама ж чомусь вирішила жити в мансарді. В оголошенні писалося, що здається сепаратний кабінет. Марта сподівалася побачити хороми, бо будиночок стояв у кварталі адвокатських котеджів. Натомість трапила до закуреної халабуди, на додачу господиня по-польському сказала: «Але я залишаюся тут...» Довелось їй на це пристати. Місто наводнили колоністи, з квартирами було надзвичайно сутужно. Коли Марта з валізою вдруге переступила поріг, Марселля зупинила її промовистим

жестом і попередила: «Прошу кликати мене „Пані Марселля”». І вперто розмовляла по-польському, лиш подеколи, лаючись, зичила добра рідною мовою.

Правда, достотно селянськими інтонаціями було сказано:

— Парубків сюди не водить! Зустрічайтесь, де хочете, тільки не тут. До мене теж ніхто не ходить... Зустрічайтесь, де хочете...

Марта облазила з Юліяном усі горби довколо Львова, обміряли околиці, побували на хуторах. Та якось напровесні Юліян таки увірвався, до розпуки насмішив спантеличену, готову накинутися дикою кішкою господиноу і негадаю сподобався їй. Наступної візити він переконав Марселлю, що під готичним дахом можна обладнати п'ятикімнатне помешкання. Тільки всевишній знає, де він діставав цеглу, дошки, гіпс і всіляке причандалля. Одначе горище заповнили дві просторі, з предивними заглибинами і лініями стелі, кімнати. Одну Марселля зробила своїм «покоєм», другу — спільною кухнею, лишивши Марті обшарпану комірку. Марта з Юліяном поралися в ній близько місяця, доки навели лад. Це була велика їх удача і перемога. Обое пересвідчилися, що в поважному і в дрібницях зворушливо доповнюють одне одного. За те, що Юліян перегородив диктою кухню і коридор, пані Марселля відступила Марті поламану шафу, розклеений сервант, крісло і каналу з вмонтованим у побічні віденським дзеркалом. Юліян розпиляв шафу й сервант і з міцних частин збив щось схоже на перекинутий фаетон з симетричними крайцями коліс. «Знаєш, чого німці програють усі війни? — прицмокував він, милуючись обною. — Бо користуються кожним предметом відповідно до його законного призначення. Вони не уявляють собі, що в діжці для засолювання огірків влітку можна збирати дощівку, купати дитину, душити соки, садовити квочку, закопувати зерно перед трусом, складати непряну білизну, нескубане пір'я чи сухарі. Німцям ніколи не здолати слов'ян, бо слов'яни в скрутну годину перетворюють звичайнісінький візок на оселю, санітарну карету або бронепоезд».

У фаетоні лябиринт закамарків, і він начинений знизу доверху. Тут і книжки, і кухонне начиння, і вдень — постіль, а вночі — одяг, і Юліянове туристське, рибальське й мисливське спорядження, столярний інструмент, а знедавня — Олесині іграшки. Заходячи, Марселля отетеріло споглядає це дивовисько, інколи навіть забуває привітатися. Постирчить мовчки, дивлячить, і — до себе. Може, таки дивують речі, які очевидячки втратили доцільність. Такої бентеги, мабуть, нагнала на зухвалих будівничих Вавилонська вежа. Ідея мусить виникати з конечної необхідности, інакше не знайде підтримки, стане жаховиськом і — жаль чи не жаль — сама себе скомпромітує назавжди. Так принаймні сказав би Юліян, даючи декому ще один довід неблагонадійности.

Марта призвичаїлася до перекинутого фаетона, як і до Юліянових насмішок та словесних фігур. Колись, на почат-

ках їх знайомства, він її дратував. Здавалося, що все довкола горить і стає руїною, а він сушить зуби. Потому Марта зрозуміла, що це спосіб ховатися. Не личина, а тільки спосіб. І таке буває.

Згадуючи ті несмілі і напівреальні кроки, які вони робили навстріч одне одному, Марта зідхнула: «Боже, як це давно було! Скільки років я — ні дівчина, ні жінка, ні вдовиця...»

Якби тоді Юліян був менш прямолінійний, вони, мабуть, розійшлися б. Марта була панною на виданні, пережила вже не одне захоплення і не мала від залицяльників одбою. Та Юліян вчасно схаменувся, перестав грати блазня і розвіяв її претенсії.

«З ким би я повинчалась? — запитала себе Марта. Перед її поглядом замелькали чужі, зітерті обличчя. — Ким би я стала?!»

Так, Юліян схаменувся вчасно. В перші-найперші хвилини він щось таке муркотів, що, як їй здавалося, не годилось ні людям, ні Богові.

«Я прибув з твердим наміром підкорити Рим», — сказав Юліян. Я знизала плечима. Він виглядав, як набундючений індик. Це мене так розсмішило, що я затулила долоньями лице. «Видите, які ви! — сказав він ображено. — Якби я повідомив, що мені присудили премію Нобеля, ви поставилися б серйозніше. А коли я стверджую, що доля веде мене шляхами божественного Юлія, ви хихикаєте. Але я теж на шістнадцятому стратив батька. Теж розірвав заручини з дівчиною з багатой родини. Військову службу я розпочав в Азії, маю дубовий вінок, потім служив в іншому місці, правда, недовго: коли прийшла звістка про смерть Сулли і появилася надія на заколот, я вернувся до Риму», — «Годі!» — скрикнула я. Від сміху мене облягали кольки. Юліян провадив своєї: «Одначе від союзу з Лепідом я відмовився. І вождь і сама затія мене розчарували». Він став говорити тихіше, довірливо, не приймаючи мене за дурепу, і я вдала, що слухаю уважно. «Від піратів я утік без викупу і без помсти. Якось мені попалася перед очі статуетка Великого Олександра. Я теж зідхнув і відчув огиду до безділля. Затямте, Мартусю, що більшість з нас вертається до потрібних справ або з туману легкодумства, або з протилежного табору, зневірившись і побачивши, що все там будують на брутальному цинізмі і брехні. Звичайно, мені не снилося (даруйте — це історичний факт), що згвалтував рідну матір. Але мене запідозрили у змові. Якби Сулла не попався на тому, що підкупив виборців, мені було б гірше. Я навчився влаштовувати ігри і цькування як зі співучасниками, так і самостійно, вмю говорити про народну ненависть, підтримую бунтівні законопропозиції. Тепер я сам на себе роблю доноси, довідавшись про зраду; тим самим позбавляю шептіїв винагороди. Мені лишилося примирити Красса і Помпея, добитися, щоб народ оповіщали про заходи сенату, і силою вигнати супротивників — вони, безперечно,

впадуть у відчай і не покажуть на вулиці носа. Ви не замислювалися, чому люди, відсторонені від урядового корита (особливо функціонери), самі себе піддають громадському ostrакізму? Про це варто подумати! Річ у тому, що, проголошуючи грімкі гасла, вони нагло сміються з юрби. Коли ж їх позбавити стільця, вони стають нічим. Один такий діяч перебрав міру (зважає, що за невміння крутити зиск правляча шайка нещадно розправляється), його звільнили з посади, та він щоранку ходить під ратушу, щоб на кілька хвилин забути... Ще я хочу одружитися з донькою Пізона. — Юліян злегка торкнувся моєї руки. Після короткої павзи він додав, що в нього справді серйозні наміри. І усміхнувся: «Думаю, доб'юся, щоб мої вчинки пов'язували окремо з моїм ім'ям і з прізвищем, як із двома феноменами». — «О Господи!..» — я здригалася від реготу. «Чого ви смієтесь?» — з прикрістю спитав Юліян. — «Коли всі... — слово „пустомелі“ я, одначе, не посміла вимовити, — зашифрують свої успіхи і провали під життя історичних осіб, то світ дійде дуже втішною порозуміння. У такому разі дозвольте вас називати Божественний Юлій. Ні! Божественний Юліян! Це ще краще звучить...» «Я це сприйматиму, як належне», — весело підхопив Юліян. У його очах мелькнула іскорка ніжності, та я її не жадала: «Ще б пак! Прийшов, побачив, заволодів...» — «Але спокою не чекайте, — немов би попереджав Юліян. — Я не пропущу жодної нагоди для війни, навіть несправедливої і ризиковної. Я нападаю перший як на союзні, так і на ворожі племена... Якщо все буде гаразд, на мою честь замовлятимуть молебні...»

— А є лиш мої сльози, — промовила Марта вголос.

За стіною, чимось схвильована, безнастанно тупала Марселля.

Згодом Юліян говорив, що та «стара, — сказав він, — дуплиста, порохнява схема життя стає філософією всіх пересічних, змикаючи цих пересічних в мурах самотності, і то велике зло, спричинене запутаністю людських стосунків». О так! Він уміє сказати!

На зиму Юліян збирався обшалювати стіни ще шаром дощок. Ще день-два, ще тиждень — і посилається сніг. «У морози тут не всидиш», — подумала Марта.

З «Бригідок» нібито видустили групу політичних. А Юліян не дає про себе знати. Може, чекає звільнення? Може, має якісь надії? Він охочий робити несподіванки.

— Якби й він сприймав трагічно світ, ото була б із нас пара! Мали б на кого п'ялити очі: «Ці туземці... Ці приречені дикуни!»

Гадки її перестрибнули на метушню правдборців.

Юліян сказав, що дикуни наділяють своїми поганими рисами звірів, яких забивають на м'ясо. Правдборці те ж саме роблять щодо супротивників. Істина поділена між ворогами. Варто послухати, що один випомінає іншому, і знатимеш, що сам творить нишком. Тоді неважко судити про

обох. Сумна правда виходить, коли з'єднати дві півправди. Та цим ніхто не переймається. Людська сподіванка, як погана шелихівістка, вертить головою до запоморочення. Звичайно, щось з того є: полиже тут, понюхає там...

— Я натура трагічна, і мені не кортить приписувати свої вади нікому...

Мов би підбадьорюючи себе, Марта навпомацки вклала коси. Вітер надворі подужчав. Весь другий поверх наповнився дудодінням, як телеграфний стовп. Марта лежала в суконці, і їй ліньки було роздягатися. Вона вкрила коліна вовняною хусткою і подумала: «Я — книжна істота... Ось моя книжна дійсність...»

Все таки довелося встати — розделенчалася шибка. Марта застромила під скло шпильку від волосся.

«А коли зазирнути в криничку літ, — вона посміхнулася, лягла, так і не знявши суконки, склала як для молитви руки, — то, може, Юліян має рацію. Я й колись була напівреальною, Юліяне. Все в мене або причина, або наслідок, і середини немає. Скільки вигадок ти вчув від мене! Та я не розповіла тобі, що нас було чотири дівки в хаті і ночами завжди чулося: «Ой, хоч би один хлопець! Ой!..» Батько гудів. — «Буде врода — Бог дасть щастя». «Хто візьме голу? Сам нарікаєш, що напастився? Нині голу... — «А голу... — батько хотів було пожартувати, та в ньому перемиг згорьований, трагічно серйозний селянин, і він надовго замовк, потім пробумотів: — Зате на війну нема кого проваджати...»

Я не сказала тобі, Юліяне, що наша хата стояла на вигоні за селом, біля цвинтаря. Нам дуже кортіло показатися між людьми. Пасемо на узбіччі дороги і одна за одною на зміну — в цвинтар. Там завжди хтось бував. Причаюся в куцах, слухаю: «На кого покинув! Осиротив! Стіни розмокли... Грім спалив клуню... Загинула корова... Не перелатаю лахміття...»

Посходимося до купки, сестри, бачу, весело переповідають, хто клявся у вірності, хто в яких розкаювався гріхах, а мене теліпає лихоманка. Ночами все те сниться, і я боюся ночі, як смертних мук, боюся понині...

«Чого я така? — переслідувала мене одна й та сама гадка. — Видно, нещаслива. І весь рід не буде мати через мене гаразду».

Бачу і нишком чую: «Нескладні в дівчини руки до хатньої роботи. Не вийде газдиня. Господи!..»

Марта зідхнула і одвернулася до стіни. Поверх стогнав, як орган під дрючками «визволителів».

— Треба заснути, — звеліла собі Марта. Потому спитала: — Чому ти сьогодні не зо мною, Юліяне? Чого я тебе не відчуваю?.. Сьогодні Верлен виявився безсилим. Найактивніші ліки теж з часом перестають діяти... Може, ти вбачаєш щось хворобливе в тому, що я тебе відчуваю, Юліяне? Ти не знаєш жінок! А я? Я тобі стала другом, сестрою і ма-

тір'ю. — Вона всміхнулась і приклала до серця долоню. — Ти весь тут... А може?! — скрикнула Марта і припала ротом до подушки, боячись, що в нестямі розбудить Олесю. — Може, ти на волі? Завжди, коли ти поринаєш в справи, стаєш невловимий. Так, так...

Вона прокинулася не далі, як через десять хвилин. Періцив дощ. Хуліганив вітер. Марта засвітила і босоніж пересікла кімнату за одеколоном.

— Такі то ночі, самотниці! — вона заглянула в дзеркальце, потім подивилася на годинник — було вже за північ — і подумала: — Звичайно, прикрі ночі! Хотілося б, щоб він був поряд... Пригорнутися б... Затишно...

Вона освіжила лице і дістала з фаєтона Юліянові листи. Вона пригадала, що повідомила про Олесю в травні. Якраз закінчувалося розслідування, Юліян чекав суду. Марта оббивала пороги адвокатських контор і легковажно прогавила, що відповів Юліян.

Відбрала з пачки листи за травень. Їх було небагато, і всі — про якісь давно минулі труднощі. Коли Юліянові важко, він пише про те, що йому долягало десять років тому. В жодному з відібраних листів про Олесю ні словечка.

— Алеж він мусив звернути на це увагу.

Вона навіть знала, що він міг би сказати.

— Сердешне дівчатко!.. Бережи її, Мартусю. Доглянь, нічим не видай, що ти — чужа людина. Але я спокійний. Ти — вінець моїх мрій. Серед цієї дикої розбещености (безбарвність існування, перевантаження жінки обов'язками, масові аборти, руйнування сім'ї) ти — богиня. Я щасливий! Я тим паче щасливий, що очі мої бачать, чому жінка стає маріонеткою інстинктів, примхливих настроїв. Безхарактерність і авантюризм... Втеча од відповідальности, звільнення від моралі, жадоба хмільного безтямного існування... Сім'я вже не бастион традицій... Олеся — наша! Чуєш, Мартусю — наша! Я люблю і тужу за нею, як за тобою, як за волею. Кріпися...

Марта задумливо дивилася на розпростерті на долівці аркуші.

— Може, він не отримав мого листа? Чи цензура не пропустила Юліянового?

Вона намагалася зберегти настрої за будь-яких обставин, та в цю мить уявила себе перед катастрофою.

— Юліян не знає!!! Що я писала? — вона стала навколішки біля канапи і припала лицем до подушки. — Що йшла мимо дитячого притулку, верталася з ринку, сердита («набурмосена, як мумія!»), голіруч, бо того дня на ринку було порожньо... На додачу зустріла двох Юліянових товаришів і жоден не зняв капелюха, вдавав, що не бачить. Яи мовиться, друзі пізнаються в біді. Але мені було прикро. О, коли ти ходив на волі, Юліяне, вони мене бачили за квартал і старалися не проминуть!.. За чавунним пруттям огорожі мелькали дитячі личка. Якась дама в чорному (біля притул-

ку завжди сновигають ханжі зі скорботно стуленими губами, а в Стрийському парку годують синиць з руки тюремні наглядачі, що вийшли на пенсію) просунула між пруття руку, якесь дівчатко несміло взяло цукерку, позадувало, соромливо одвернулося. Я сама порівнялася з тим місцем, де воно стояло, похнюпившись. Мабуть, мигнула тінь. Дівчатко зиркнуло на мене. Я сповільнила крок, не розуміючи, чого воно прикувало до мене оченята. Олеся підступила до огорожі. На личку спалахнули рум'янці, у погляді — здивування, жах і радість водночас. Я озирнулася. Дама в чорному самовдоволено чимчикувала до трамвайної зупинки. Оченята з такою пильністю впинаються в мене, що я стала навпроти. Що я в них побачила, Юліяне, за ті секунди! Смуток, докір, ненависть, тугу... нарешті, перемогло щастя. «Мамо!» — скрикнуло дівчатко. Крізь решітку до мене простягнулася пара рученят, чогось ворушилися мізинчики й біліли малесенькі нігтики. Відтак нігтики зарожевіли, на личку стрепенулася нижня губка, і мене, оторопілу, вдарило: «Ну, мамо!..» Я розгублено переступила з ноги на ногу, і щось мене підштовхнуло до витягнених рученят. Мого лица торкнувся носик, що пах яблуком, а пальчики зціпили мою руку якимсь страшним, смертельним тиском. Колись мені розповідали, що з третього поверху, з вікна, мало не випала дівчинка; в останню мить воно, либонь, з такою ж силою вхопилося за цегляний виступ і протрималося кілька хвилин, доки на вигуки перехожих на балконі не показався батько, потому забіг до суміжної кімнати і не одчепив дівчинку. Розповідали, що сердешне кілька днів не чулося рук. «Ну, мамо!..»

Олеся засміялася спросонку, і Марта аж стрепенулася від несподіванки. Дівчинка прокинулася, сіла в ліжечку, глянула на Марту повними підозри великими карими оченятами.

— Мені чогось не спиться, — просто сказала Марта, опанувавши себе.

— А що то за папери на підлозі?

— Листи, Олеся.

— Від того чоловіка?

— Так.

— Він буде жити з нами, мамо?

— Я гадала, що ми про це домовилися раз назавжди. Він наш, він надзвичайно добрий і трохи смішний. Швидше б його вже випустили: на носі зима, а в нас ні палива, ні теплих стін. Замерзнемо! Боюся, що будемо ходити на ніч на вокзал.

— Навіщо мене лякати? — поважно, після короткої мовчанки відказала Олеся. — Якщо так вже не можеш без нього... Я ж знаю, як мені було, як я не могла без тебе...

— Доросле ти моє! — Марта швидко збрала листи, думаючи: «Завтра встану з такою головою, що не напишу ні рядочка. Свид звільнить з посади. У заповіднику поменшає на одного цікавого екземпляра».

— Ти вважаєш, що він приємний з себе? — в Олесі почалася манія будувати книжні запитання.

Марта розсміялась.

— Я так вважаю, — мовила тим же тоном. Вона не раз, ідучи з Юліяном і ловлячи його погляд на чутливих дівочих личках, несамохіть піддавалася паніці, ніби втрачала його назавше. — Він досить вродливий. Кажуть, що відкриті опукле чоло — прикмета владности і незворушности натури. Але ми всі підібралися. І в мене таке ж чоло, і в тебе. На його обличчі легкі тіні страждання. Горе помуштрувало його. Але він більше усміхнений, ніж серйозний.

— Ти така гарна, мамо!..

— Гарна? Не знаю.

— Я б не сказала, що він тобі до пари, — задумливо промовила Олеся.

— А ось побачимо. Коли він повернеться, ти заговориш інакше. Мабуть, ти уявляєш собі його трохи не так.

Олеся похилила голівку. Марта розгладила шлерки довкола її шиї, застигла в позі відданиці зі Стенового «Контракту». Відчувала, що виглядає трохи комедійно, знизала плечима. Це дівчатко примушувало її навідуватися в колись пропущені «позиції».

Величаву копію «Шлюбного контракту» Марта мельки бачила, коли продану картину виносили з будинку Кампіянів. Виносом керував славетний львівський художник-реставратор Олекса Чорнота. Як правило, де бував Чорнота, там немов з-під землі з'являвся гурт дівиць. І цього разу процесію замикало кілька шанувальниць молодого художника. Марту не вразили ні картина, ні Чорнота (художника вона запам'ятала ще в ті часи, як він продавав під ратушею різьблені хрести і як йому з черевиків визирали пальці). Вона оглянулася на двірець Кампіянів. Його перебудували полонені гайдамаки, після чого їх стратили на Клепарівській горі. Марта тоді поспішала, одначе вернулася до катедрального собору і попросила монаха, щоб впустив її до каплиці Кампіянів. З налівтемних закутків на неї з диким острахом глигнули мармурові бургомістри. «І ви зі спокійним сумлінням доживали віку між стінами, які зводили стратенці?!» Їй стало моторошно. Вона мало не збила з ніг ченця, шукаючи в сутінках вихід.

«Шлюбний контракт» прибили у ресторані «Атлас». За реставрацію копії Чорнота, кажуть, уз'яв «неймовірні» гроші, та наступного дня Вітос пустив у обіг нову, польську валюту. Австрійськими кронами Чорнота нібито виклеїв стіни чернечої келії, де він тоді мешкав, реставруючи ікони в Святоюрському храмі.

— Я завжди була певна, що моя мама — найкрасивіша в світі, — заявила Олеся.

— А я не збагну, чого ми не спимо! — тоном наказу сказала Марта.

— Я була, може, на рік старша, — подумала вона. — Батько з матір'ю вирішили, що газдині з мене не буде, і купили швейну машинку (старого гарчливого «зінгера»). «Якби хоч кравчиною стала...» Тої ночі мені було не до сну. Дочекавшись других півнів, я при каганці простебнувала носову хусточку і на radoщах, що нарешті щось з мене вийде, увітнула голку в палець. З півроку мене не підпускали до «зінгера», а коли дозволили, я так хвилювалася, що знову пробила пальця. Уламок голки застряг у кісточці. Мене галопом одвезли до лікаря... Машинку відпродали».

— Не уявляю собі нас троїх, — сонно пробурмотіла Олеся.

«Видно, заспокоюється, — подумала Марта. Після того, як з „тисячею“ церемоній Марта, забрала її з притулку, дівчинку переслідувала тривога, що «мама знову десь дінеться». — Заспокоюється, — подумки повторила Марта. — Насолоджується домом, переймає кожний мій рух і кожне слово. ...Машинку відпродали. В незабарі чую: „А розум у неї ніби чоловічий. Ти завважив? Німує, німує, тоді так щось до ладу втне, якби вичитала”. І мама, Юліяне, помітила, що я — книжна душа. А ти подумай про інше. З того менту, як слідом за євреями п'ятдесят польських слів взяло до найактивнішого вжитку львівське міщанство, зі стисненим серцем вимовляєш кожен склад. Це вже не природна бесіда. У слові відчуваєш якусь вагу, що стомлює... „До школи послати?” — пошепки запитав батько. „А я знаю!..” — мама ніколи не сказала чогось певного. „А я знаю! А як буде?.. А Бог його знає...” Я вже дрімала, коли батько озвався: „Пошлю”».

У школі я злетіла над ровесниками, наче мені прищипили крильця. Певне, того, що зростала з мук і сумнівів. Олеся, наприклад, читає в шість років. Кляса за клясою, похвали, подарунки, значки, фотографії з вихователями. Вмираючи, бездітна тітка, що весь вік ярмаркувала, заповіла на мої «школи» всі нажитки. Я довго оплакувала тітку. Я бачила її всього два-три рази, коли вона приїжджала до нас на храмові свята. Тітка сама правила парою вгодованих, коротко острижених рисаків. Коні били копитами землю перед ворітьми, а тітка, звівшись на бричці, гукала батька: «Відчиняй, Іване, гості! Чого це ти не затикав пліт зіллям? Почепи коням торбинки з вівсом і не забудь напоїти! А де Ганна? — Мама ніяково посміхалася з порога, зодягнена в „міську” шовкову блюзочку, а тітка нібито не могла її впізнати. — Ганно! То ти, моя голубонько? Ой, багачкою станеш. Йбо не впізнала. Та й чого не розбагатіти при таких дітках! Ади — кожна, як писанка. Лиш по глечичку молока принесуть — і вже добра повна хата». Балакуча тітка всіх приголомшувала гостинцями і найпредивнішими новинами (там десь об'явилася Богоматір і зділила двох інвалідів, в інших околицях з-під землі вдарила цілюща вода, а ще деінде таке вродило жито, що корінь в два людських зрости, а колос — як чо-

ловіча долоня). З тітчиних повадок і розповідей аж сяяли перемоги. І вмерла переможно. Звеліла сусідці навідатися вранці, сама ж помилася, причепурилася, накрила катафалк і... заснула. Рідня на похоронах гомоніла про її «витребеньки», лиш мама втирала сльози. У моїй пам'яті тітка лишилася незбалненою чудодійницею, що не розуміла сама себе, і її мені було шкода. В заповіті, призначаючи мені усі дорібки, тітка невмілим кострубатим почерком написала, що колись Чорнези будуть пишатися моїм становиськом, що «має хист до науки — нехай вивчиться на паню». Несподівано я стала цілком незалежною, довкола мене забігали. Та я линула до міста, слідом за тітчиною сподіванкою. Одвезли на тітчиній бричці, лишили в гімназії. О, Боже! І не будинок розпусти, і щось дуже схоже. Погордливі, звержні, похитливі погляди, брутальні репліки... А ця гидка, як сказав би Юліян, соціальна залісина, зловтіха тупости — ці викладачі!

Заходить до аудиторії з лукавим осміхом: «Я говоритиму не те, що думаю».

З жорстокою посмішкою: «Ви не заслуговуєте правди. Ваша правда і ваша історія у моїй кишпені».

З вибачливою усмішкою: «Я сам нічого не второпаю у цьому світі».

З пихатим оскалом: «Ніхто не має власних переконань. Переконання тиражуються, це навіть дурень бачить. Я домігся посади, заробляю на прожиток і плюю на все».

Придибає без будь-якого виразу на обличчі, як манекен, як викидень з небуття.

Заходить того, що вважає це обов'язком, щоб, безтямно закотивши очі, відголосити прописні істини...

Я несамовитіла. Мені кортіло схопити плетеного з сирцю тітчиного батога і переїцати ці обличчя до крові!..

— Мамо, лягай і візьми мене до себе, — Олеся дивилася на Марту винуватими очима.

— В ліжечку зручніше.

— Тут... порожньо.

— Якщо порожньо... — Марта усміхнулась. Відколи доля подарувала їй цю дівчинку, її власні болі і прикрощі мусили раз-по-раз поступатися. Маленька людина вперто заповнювала Мартин «всесвіт».

Олеся обвила рученятами Мартину шию і залебеділа:

— А ось так мені найліпше. Якби, мамо, можна так завжди!

— Через рік я нездужаю тебе підняти.

— Якби можна було не рости, мамо, я...

— Цить, дурненьке!

Вони клалися на каналі, в Олесиному «всесвіті» запанував лад, і вона спитала:

— То правда, мамо, що піді Львовом тече річка?

— Так! Вона називається Полтва.

— І вона під містом вмирає?

— Вмирають тільки люди.

— А звідки вона береться?

— Із джерел.

— Це такі печери, де нуртує вода?

— Так.

— То джерела — живі. А річка — теж. І вона вмирає в камінних каналах. Не заперечуй, ми в притулку аж посварилися, але я всіх переконала.

— Розкажи мені про це.

— Про те, як сперечалися, чи як вмирає річка?

— Про річку.

— Доки вона не запливає в підземний тунель — то жива. І в тунелі ще жива. Але там, де спускають нечистоти, починає вмирати. — Після павзи Олеся додала: — Я знаю, що вмирають люди. Звірі — гинуть, риба і раки — засинають, а раби — конають.

— Хто це сказав?

— Забула! Я не все запам'ятовую, а лиш те, що мені потрібно. То, якщо в річці чиста вода, мамо, а в неї зливають бруд, — вона вмирає...

Марта всміхнулася. Дівчинка торкнулася пальцями її губ і ображено мовила:

— Тебе я не переконала. Так я і думала. А інших — всіх, всіх — я можу переконати, в чому захочу. Мамо, а того чоловіка ми вже разом переконаємо.

— В чому?

Олеся поклатла голівку Марті на груди і прошепотіла:

— Ну, ми не видамо нашої таємниці.

— Якої?

— От چه! Гадаєш, я не розумію, чого ти мовчиш? Ти боїшся, щоб мене не одібрали. Я, мамо, нікому не скажу, навіть коли б убивали. Ми ж знаємо, мамо, що я зовсім не Олеся. Мамо, в тебе дуже серце закалатало. Не потерпай. Чуєш, мамо?

Марта мовчки кивнула.

Олеся голосно зідхнула і з перебільшеною гіркотою мовила:

— З самого початку нам ведеться, як з Петрового дня.

— Що ти маєш на увазі? — запитала Марта, думаючи: «З цим дівчам треба триматися сторожко. Хтозна, що воно притримує в пам'яті, а що ще спливе зненацька».

— І те, що ти мене втратила, і що я не призналася в притулку, як мене по-справжньому звати, і що тепер мушиш з цим миритися. Правда, клубок?

Марта не озвалась.

— Спиш, мамо?

— Ні.

— Не журися. Все, спати! Більше не буду. Ти за день натомилася, а я не даю спокою. Спимо, мамо? Ще набалакаємося. Спимо?

— Так, Олеся.

Зідхнувши, Таємничка невдовзі заснула. Марта поправила їй голівку, вона щось промимрила.

— Спи, Таємничко, спи. — Марта зиркнула на ледве сірий квадрат вікна. — Коби вже задніло чи що... — Потому тихо сказала: — Здається, конче треба, щоб людська свідомість зупинилася перед тим, що накопичилося і наплуталося в житті. Ваша самотність — це форма ваших стосунків з людьми...

ГЛАВА II

Олеся накинула на петлю заціпку. Марта мить стояла під дверима. Ступанці прошемрала до вікна, зашелестіли на килимку, скрипнула канапа. Марта зійшла в двір. Для певности позирнула на вікно, але було ще темно, і Олесиного обличчя вона б не побачила.

«Таємничка лягла досипляти».

Вітер зривав із парасолі важкі ручаї. У кінці вулички на трамвайній зупинці тремтів на холоді мокрий, лиш у блюзині, простоволосий підліток.

— Півгодини стовбичу, — промимрив він на запитання, чи був уже трамвай, — три проскочили, не зупинили, свилюки.

Марта трохи заспала.

— Тобі яким їхати?

Підліток одчипливо повів плечем.

— Стань під дахом, не мокни.

З-за рогу бликнули фари. Висіло стовпище перекупок. Підліток прошмигнув біля вожатої і обняв поручню на передньому виході, даючи зрозуміти, що готовий зійти, якщо вожата не змилюється і вимагатиме мідяка. Марта заплатила за нього. Гримаса нудьги і озлоблення збігла з лиця дощовою краплею, він просіяв і шибеникувато підтанцював до реостата, від якого по вагону поширювалося чадне смолисте тепло. Вожата погрозила хлопцеві зморщеною мавп'ячою рукою.

«Де їх, отаких, викопують? — подумала Марта про повну, набурмосену жінку в чорному береті. — Оголені нерви і безпричинний вереск. Підборіддя — наче мур, а чола — смужечка, аж кортить розгорнути волосся на голові і глянути, що під ним».

Очі вожатої ніби зиркнули самі в себе, і на обличчі відбилосся збентеження. Мабуть, вона не могла позбутися спонуки йти далі. Вона глипнула на Марту, на коштовну брошку в косах і, певне, вирішила, що свідок годящий: між нею і хлопчиськом почалася варта чаплінської кінострічки «мімічна» боротьба, наче йшлося, чи є Бог на світі, чи його ніколи не було. Хлопець торжествував, тер руки над реостатом і, мов би припрошуючи до компанії, поглядав на вожату.

«Цей матиме Юліянову вдачу...»

Є якась інерція в кожному ранковому кроці і в кожній гадці.

«Де ти, Юліяне? — запитала подумки Марта. — Де нічку ночував? Може, тебе справді випустили і ти мокрий, як цей хлопчисько, дрижиш у залитому колючим світлом безлюдному трамваї, з поблажливого дозволу менш «інерційної» вожатої, і не смієш подивитися на відображену в склі арештантську куртку?»

Після минулого ув'язнення Юліян півдня ходив під вікнами редакції, аж доки Марта випадково не побачила його, виглянувши на вулицю. Крім Захара Найдиди і Миросі Коваль, з якою Марта потоваришувала ще в гімназії, ніхто не знав Юліяна в обличчя. Найдиди якраз не було, і Мирося хворіла, та Марта почервоніла, вибігла на тротуар і поволокла Юліяна до найближчого комісіонера за костюмом. Юліян переодягався за шторою, вона ж тремтячими руками лічила гроші. На щастя, вистачило, щоб розплатитися. Марта пропустила Юліяна вперед, і їй аж тоді відлягло від серця, як переконалася, що він не виділяється в юрбі, що з арештантськими доспіхами він скинув з себе невільничу відчуженість.

— Цитаделя, — оголосила вожата.

Підліток неохоче відступив від реостата і розгладив поли мокрої блузи.

— Виростеш — неодмінно станеш огризатися, — прошепотіли Мартині уста. — Рано чи пізно за животіння вимагають розрахунку. Добре, коли це буває замолоду, за тверезого глузду, коли ще змога розібратися, хто за велику правду, кого приваблює тільки гра, а кого влаштовує маленька справедливість.

Трамвай пересік вулицю, де стояв будинок редакції. На його фасаді між афішками з синім, рожевим і зеленим тлом висить зовсім непримітна, хоч літери виведені золотом, оперта на криву чорну стрілку табличка: «Земля і воля». І видавці, і передплатники напівжартома називають газету «Ні землі, ні волі». Вона безнастанно полемізує з усіма галицькими виданнями, воістину, як казав Юліян, українство «рідше вступило в епоху глядіаторських боїв, щоб гримнути у найпаскуднішу калюжу; на нашому досвіді колоніальні народи будуть вчитися, чого боятися...» Гектор Свид, редактор газети, називає це історичним процесом. Зовні і в поведінці це досить приємний чоловік, усіма силами здобуває авторитет передової людини і вміє неймовірно грубо говорити про політику. Марта з ним цілковито погоджується, коли він бубонить, що пересічна людина покликана до історичних справ, що революція в Росії є промовистим доказом цього, що, розуміючи це, державні мужі не випустять юрбу з блякади ідіотизму, що... Але вона не здатна погодитися, що фашизм обійде світ і... назад не вернеться, «якої б личини не прибрал, якою б ідеологією не маскувався!» І Свид закинув Марті, що вона «книжна душа». «Якщо ви, пані

Мартусю, певні того, що фашизм можна зупинити з полюсу розуму, то просто помиляєтеся. Так, людство виробило слушні критерії. Алеж і в нас, не зважаючи на тріскучі морози, модниці показують коліна? Ваші полюси омивають течії бездумности. Час вимагає: або демократія, або фашизм! Перше неможливе. Зате — можливе друге. Між іншим... Мені подобається мода блискати круглими колінцями. Чого ви хмуритеся? Я вас не тримаю на особистих дорученнях заради того, щоб дозволяти собі... Ну, ви самі розумієте. Але я теж людина, і маю право сказати, що мені подобається. Їйбо, Мартусю. Ці ще не розквітлі дівчата з уже зформованими круглими колінцями...»

Попри базікання Свид займався тим, що без кінця будоражив редакцію: «когось щомісяця звільняв, когось наймав, комусь виявляв недовір'я. У журналістських колах охристили «Землю і волю» кузнею скандалістів. Одначе звільнені «волеземці» дивним способом влаштувалися на ще кращі посади (либонь, Свид полюбляв творити характеристики; більш нічого він не писав і вважалося, що в журналістиці він мало тямить).

Підліток висів на вулиці Сапеги. Трамвай черкнув світлом кінну статую. За життя Сапега був нібито другом народу і меценатом культури. Вклавши у слова протилежний зміст, львів'яни прозвали трамвайну зупинку «Під конем». Заарештували трьох вожатих, що оголошували зупинку по-народному, і тепер вона безіменна.

На вокзальні перони не сягала стихія ринкових цін. Практичні жінки порадили Марті чим світ їхати сюди за продуктами. Молодичі з приміських сіл, ще сонні і роздобрілі від вагонної духоти, не торгувалися. Може, не хотіли з перших кроків дригоніти на холоді, може, вселяла непевність припишкля, ледь освітлене місто, а може, кожна рада була виграти хвилину-другу на походеньки в крамниці. Марта любина їздити на вокзал ще й того, що спросонку селянки сипали такими свіжими, перлистими слівцями, яких на ринку не вчуеш: там в обігу «Со пані chce? Іле пані да?»¹

До редакції Марта простувала з двома важкими пакунками. Її манило додому, до Олесі, фаєтона і прізної Марселлі, одначе треба було відсидіти належні вісім годин у «звіринці», в прокуреній стайні з тріскотом друкарських машинок і теревенями про фашизм і концентраційні табори.

— Оце я розумію! — шнибаюча хода алькоголіка, Марту наздогнав Захар Найда. — Дозволь допомогти.

Марта бридилася старих парубків, але сили покидали її, і вона віддала Найді обидва пакунки.

— Гей-гей, два пуди натщесерце!

— Тобі не завадить гімнастика. Ач який кругленький!

¹ Чого пані хоче? Скільки пані дасть?

— Якби я був менш вихований, я тобі дещо сказав би, — одбасив Найда.

— Не жахай. Мені приблизно відомо, хо на що здатний.

— Я завжди собі клепчу: «Не вір святенницям».

— Що нового? — запитала Марта. За Найдою вкоринилася слава пліткаря.

— Благословенний Львів мирно передрімав ще одну Божу ніч. Тільки на Городецькій роздягли якусь російську емігрантку, а на Пекарській пограбували крамничку.

— Для мене всі емігранти злилися в образі Івакіна, і я їм нітрохи не співчуваю. Звичайно, лишитися під холодним дощем у сорочці на бретельках — не велика приємність. Ти знаєш якогонебудь гідного емігранта?

Найда посміхнувся:

— На жаль, ні. І з Жорою не сходився близько. Поруч ми фігуруємо тільки у волеземській приповідці.

— Про те, що газета тримається на трьох «г», яким досить Найді?

Найда розсміявся.

— Гектор Свид, Георг Івакін і Гамільтон Полянський... Так, цим ніколи не загрожуватиме звільнення. Захаре, ти працював на особистих дорученнях редактора?

— А що?

— Свид третій раз натякнув, що відрядить мене в повіти. Мене ця перспектива просто мордує. Я не можу покинути Олесю. Дитина не перестає тремтіти, що знову загубиться.

— Третій? — перепитав Найда. — Взагалі це знак того, що на тобі зупинилася його увага. Але вважай, що ти для нього перестала існувати.

— Чому?

— Він лякає тричі.

— Я що-небудь втратила?

— Від того, що не скористалася його увагою? Можливо. Принаймні, ти сиділа б в окремому кабінетику поруч з його кабінетом, а Свидові наміри змінилися б після чергового виклику до начальника секретної служби.

— В такому випадку — шкодую.

— Усе, що ми робимо, серденько, десь розігрується, як на нотах. Враховано навіть те, що ти сьогодні їздила на вокзал за продуктами, запівдарма набрала всякої всячини, прийшла до редакції в добромум гуморі, отже...

— Чого ти змовк?

Найда гукнув Свидовим голосом:

— Маргусю, всіпте трохи перцю цій радикальній «Нашій правді».

— Алеж вона не радикальна.

— Підозрівати корисно. Не тоді стайно замикають, як коней покрадуть.

— Ось як!

— Ми, ягідко, мов сліпі кошенята, не бачимо, що нас загнздують побутом і нікчемними обов'язками. Одразу видно, що психологію ти студіювала в жіночій гімназії.

— Навіть денебудь враховано, що такий то Найда до такої то пори лишиться вірогідно старим парубком, і це можна використати так то і так?

— Коли вже дишлом у мій тин... — Після павзи Найда сумовито промовив: — Бачиш, руки мої в мозолях. Але вони завжди розслаблені. В додатках до календарів про це пишуть: «Людина не впевнена в собі, всі її добрі наміри потребують підтримки сильнішої натури, через сором'язливість не сміє освідчитися жінці, котру кохає...» Може, й вони гортають календарі.

— Зате я певна, що твоя любов до новин служить службу.

— Є лази і перелази. Вони вивчають нас, ми — їх.

— О!

— Інакше не виходить.

— Стривай. Я про щось хотіла спитати, а ти нав'язав тему про секретну службу.

— Почнемо наново. Свид натякнув, що пошле тебе в повіти.

— Ага — про Івакіна. Невже ти з ним ніколи не сперечався? Він радіє нагоді зітятися, як алкогольік — конституційному святу чи футбольному матчу. При цьому він твердо вірить, що істини прибукали в Галичину його емігрантськими ногами. Якось каже: «Жандармерія була фундаментом теології? Була! Чого ж ви дивуетесь, що вона підпирає ідеї про справедливе суспільство!»

— Я — ти ж знаєш — не вмію сперечатися, — відказав Найда. — Я написав довгелезний репортаж з діялогами й пейзажем і кажу: «Пане Івакін, віднесіть це, будь ласка, друкарці і йдемо обідати». Він, мабуть, чекав, що в ресторані я дам язика волю ще й почастую пана Івакіна горілкою за те, що відкрив мені очі. А я замовив дві тарілки борщу і вразив його не менш, ніж офіціанта, що звик до наших тралез.

Марта розсміялася.

— Мені часто спадає на гадку дивовижне запитання: «Чому ніхто не напише книжку про те, що роблять у наші дні відомі літературні герої: Макбет, Отелло, Гамлет, Раствіньяк, дон Кіхот...»

— Колись і я про це думав. Мені здавалося, що не слід повторювати те, що робили інші, боявсь стати пародією на кого-небудь з тих героїв. А згодом я зрозумів, що все це дурниці. В наші дні людина проявляє себе в двох станах: або мусить вдаватися, що не має власного ідеалу, не має за що боротися, не має життєвого ризику, що її ніщо не бунтує і ніщо їй не загрожує, або є такою насправді. Схожість за певних обставин з Раствіньяком чи блазнем не грає ніякої ролі, і на це можна не зважати. Правда, коли тобі щось закинуть, умій дотепно протееоретизувати свою безтямну поведінку.

— Приблизно ось так, — посміхнулася Марта: — «Єлази і перелази, вони вивчають нас, ми — їх».

Найда теж посміхнувся.

— Допоможи, Захарочку, занести ці бесаги до двірника.

— Я червонію від збентеження. Мене ще жодна з жінок так не кликала.

Він таки зашарівся. Поклавши пакунки долі, запалив цигарку, поглянув на всі боки, наче шукав чогось такого, що б посвідчило: «Ні, це мені причулося».

— До Галуцка? — нарешті перепитав Найда. Подумавши, додав: — На твоїм місці, я не лишав би речі в цього типа.

— Чому?

— Псперше, він обмацає кожну картоплину і цибулину. Подруге, коли після роботи всідатимеш до трамваю, тебе раптом можуть затримати і знайти між яблуками крамольні листівки.

— Господь з тобою, Захаре! Тобі щось погане наснилося.

Найда стиснув плечима.

— У двірника — побічна посада?

— Це не те слово, — мовив Найда похмуро. — До прямих пропозицій вдаються у виняткових випадках. Деякі люди просто, не замислюючись, виконують функції, деяких спонукують патріотичні міркування, ще інших — вроджена жорстокість, а ще інших — побоювання, що зіскніють в обозі приречених. Ці, останні, — найпаскудніші.

— На сьогодні досить, Захарочку, — з удаваною примасою нудьги сказала Марта.

— Але тобі не зашкодить знати, що Свид, Івакін... працюють свідомо?

— Свид? — вигукнула Марта. — Ні, ти сьогодні ні на кого не схожий.

— Благословен, хто вмирає, поминувши свинство.

— Звичайно, це свянство. Коли цікавляться звичками, стежать за кожним кроком... Я повинна боятися сама себе, як вибухової машинки. «Манія переслідування, — згадала вона Юліянові слова, — мучить тих, хто не відчуває споріднености з переслідуваною нацією».

— Пробач, Мартусю, та я не хочу, щоб ти лишала речі в двірника.

— А я навмисне це зроблю, — розсердилась Марта.

Вона шпурнула пакунки за непричинені двері до комірки і гукнула:

— Ви на місці, пане Галуцка? Закиньте кудинебудь, щоб не заважало.

Найда не чекав її. Роздягаючись у коридорі, вона чула, як він говорив комусь за дверима смішним, скаржним баском: «Знаєте, коли найліпше риба ловиться? Коли короп на вудці сусіда — наче заморожений, а твій гульк та гульк, і за кожним смиком все товстіший лин. Такі ми, люди...»

Її одразу покликали до редактора. У кабінеті, заклавши ногу за ногу, як завше, як оздоба, сидів Полянський. Він сидів обличчям до вікна і пускав між подвійні рами кільця пахучого цигаркового диму. На привітання відповів лише Свид.

— Виберіть з газет найцікавіші повідомлення про діяльність злочинного світу...

«Найцікавіші... Злочинного...»

— І напишіть... Будь-що! Дозволю імпровізацію. Двісті рядків.

— Повірте... — почала було Марта.

— Вірю, це вам надокучило. Що вдієш, пані Марто? Треба. Ну! Трішки праці, трішки фантазії. Далекі, вам це вдається. Я читав, що на Личаківській заставі згоріла будка старого шевця — її, звісно, підпалили. Хвилюючий деталь: у будці згорів собака. Гадаючи, що господар всередині, метнувся в полум'я. Зворушливо? Молоду городянку вкинули в Полтву біля театру. Уявіть собі її стан, коли бандити відважили люк і дівчина вчула шум скаженої смердючої лави в каналі... Комірники отруїли власника будинку. Ще два-три факти... Треба, пані Марто! Міщух тоді добрий сім'янин і член громади, — Свид усміхнувся в бік Полянського, однак той незворушно дивився на вулицю, — коли довкола нишпорять злочинці, коли він знає, що є апарат, ціла армія, яка оберігає його від зненацька занесеного ножа. Прошу. Коментар віддайте секретарці, я ввечері прочитаю.

Коли Марта зачинила двері, в кабінеті пролунав регіт. Майже непритомніючи від злості, Марта стала перед дзеркалом у коридорі.

— Не варто...

«Не варто, — каже Юліян, — жалітися, коли важко. Адже всім щось долягає. І не треба на людях сердитися. Усі ж роздратовані, ледве стримуються».

Біля вбиральні в кінці коридора Найда розмовляв з Івакіном.

— Реформу людських душ? — лунко розлягався між стінами його бас. — Оце — діло! Це, їйбо, діло!

— А якщо на нашому прикладі, — аж пританцьовував Івакін, — переконують всіх, що ви — червяки, вам судилося загинути, як неповноцінним істотам; може, наше життя, наші оці шизофренічні розмови, наші бурхливі ресторани ночі — хтось плянє і домагається здійснення своїх плянів?

«Майже те саме, що Найда говорив мені, — подумала Марта. — Але, слухаючи Івакіна, він посміхається і кидає безглузді репліки».

— Може, воно на ліпше? — сказав Найда голосно, щоб і Марта почула. — Це ніби гімнастика, що зміцнює сили.

Він став розповідати, як з приятелем, будучи студентом, муштрував хирлявого гімназиста, багачького сінка.

— Приятель десь розкопав збірник вправ з гіпнози. Свої досліди ми проводили на цьому гімназистові. Він одда-

вав нам цукор, сало, прянощі — лиш би його не мучили. А ми перебивалися на сухарях з молоком, чому не поласувати. Якось гімназист поскаржився батькові — суворий, статний чолов'яга під вусом. Той, замість заступитися і нагримати на нас, каже синові: «Терпи, козаче, отаманом будеш». Через два-три роки гімнастика його і випробування волі дали себе знати: такий порубчисько вигнався, майже вдвоє вищий за батька, та кремезний, натоптаний, нам удвох вже з ним не справитися. То, скажу, може, це на ліпше.

Нащадок експропрійованих рязанських поміщиків, Івакін став настільки чутливим, пригнобленим галичанином, що якось там бувалиця була вислухана з очевидними муками.

— А колонізаторський нігілізм? — рвонувся він далі.
— Якщо все заперечувати — нічого й не виникне.

Найда погасив недокурок і рушив до Марти.

— Юліяна дуже покусали? — запитав він.

— У якому розмінні?

— Його ж відпустили?

— Цього разу тебе погано поінформували, — відповіла Марта.

— Ні?

— Авжеж ні.

— Гм...

Найда в задумі пройшовся вздовж коридора. Марта не чекала, доки він вернеться. Вмостившись за своїм столиком біля вікна, вона поклала перед собою аркуш чистого паперу і чорнильний прилад. Через секунду і Найда пришнурив у «цех» та понуро прочовгав мимо у свій куток.

— Що ж, приготуємо розчину, — пробурмотів він. — Конгльомерат правди і вічної попівщини. — Заскрипіло в кутку перо.

Годинник на ратуші вибив дванадцятку. Співробітники газети розбіглися по ресторанах. Марта вийняла з шухляди бутерброди, розгвинтила термос, та зайшов Свид і вона все миттю сховала.

— Ви не образились, пані Марто?

— З якої причини?

— І слава Богу! — Вважаючи, що рівновага в стосунках відновлена, Свид умостився на стільці з протилежного боку столика. — Колись, Мартусю, народ живив місто здоровою силою і незайманим глуздом. Нині — немов би сплачує данину. Місто наводнюють нікчеми!

Свид звівся і заходив довкола столика.

— Що пише Юліян, пані Марто?

Марта промовчала.

Погляд Сvida упав на аркуш розмальованого козлами паперу. Марта перехопила цей погляд і почервоніла: до обиду вона не змогла написати ні рядка. Одначе Свид зробив вигляд, що нічого не зрозумів.

— Ні, пані Марто, масові явища треба досліджувати. Коли я думаю про нашу історію...

— Чому ви всі до запаморочення пройнялися серйозними проблемами? — обірвала його Марта.

Свид осміхнувся.

— Коли вийде на роботу Мирося Коваль, Мартусю?

— Десь цими днями.

— Коли я думаю про нашу історію, мене також покидає мужність, — очікуючи протесту, Свид посміхався. На Мартину обличчі майнула тінь усмішки, і він провадив далі: — Але тільки — коли думаю. А інші несуть на собі тягар цієї історії. І прагнуть від нього звільнитися... Ви в Миросі Коваль давно були?

— Минулої неділі. Там — лазарет. І сестричка її нездужає, і мама скаржиться. — «Чого він причепився?» — подумала Марта.

— А ви говорите про мужність. — Свид часто любив накладати одну тему бесіди на іншу. — Я виріс у злидоті, але нікому не зчинив зла, та чому мені трохи не зажити, якщо вже доля завела мене між міські мури? Ви ж реклямуєте мужність злидарювання. А що таке народ? Більшість сприймає це слово, як конституційний термін. Нікчема виходить з лона народу, з утроби його чорної долі, нікчема здається, що він знає, що таке народ, але конституційне поняття розбігається з його уявленнями, і він приймає менш клопітне — конституційне поняття. До того ж, воно підкріплене силою. І нікчема прощається із своїм знанням народу, як із життєвою помилкою. Як марксисти твердять: «Буття визначає свідомість»? Та й це лиш один аспект справи. Коли розкинути розумом, то... — Свид раптом розсіявся. — Але хіба мені вам це тлумачити! Чого ви прикидаєтеся наївною, Мартусю? Ви мені не вірите?

Марта заховала до шухляди розмальований козлами аркуш.

— Буває, — сказав Свид, — що людина мовчить того, що взагалі не говірка, а думають — з певних мотивів. Буває.

Розмови, схожі на цю, відбувалися не раз, та лиш в ці хвилини Марта відчула невідпорну огиду. «Свид не тільки шпик. Це — езуїт». Найда недарма застерігав. Видно, і той і цей звідкілясь узяли, що Юліяна випустили. Один примамується, другий організував вивідки. Чи хоче через мене освідчитися «певним колам»: є такий Свид, якого не завадить мати в запасі.

— Я вам, либонь, перебив обід, Мартусю?

— Через ваше доручення у мене пропав апетит.

— Власне, я прийшов сказати, що можете не поспішати. Дамо цей матеріал на неділю. Взагалі сьогодні відпускаю вас з невеличкою умовою: провідайте Миросю Коваль.

— Ви бува не збираєтеся когось найняти замість неї? — без околиць спитала Марта.

— Боже борони, ні! Але я банкрут, якщо вона довго видужуватиме, буду змушений...

Про Свіда в редакції закріпилася думка: «Не скаже — не зробить». Марта поквалливо перебігла його:

— Мирося виходить цими днями. Гроші їй дуже потрібні. Повторюю — там справжнісінький лазарет. Зрештою, я завітаю до неї, але і цього вашого доручення хочу спекатися. Напишу і піду.

— Воля ваша.

«Цех» гудів і стрекотав. Інакше не назвеш, подумала Марта. Фірма звернулася з замовленням — цех працює.

— Пані Марто, чим ви змащуєте волосся?

— Що? — Над Мартою повисла секретарка, спершись виверненою рукою на столик. — Нічим.

— Полискує... Ви імпозантно виглядаєте в цій зачісці. А я сліпо повторюю моду. Жертва моди...

Мугикаючи пісеньку, секретарка рушила до Найди.

«Жертва моди...» Марта вмочила перо. «Жертвою дикої жорстокості і садизму стала кілька днів тому...» Свид часто повторює: «Пані Марто, у вас чоловічий стиль».

Надвечір, вертаючись додому, вона спробувала нагадати собі бодай одну фразу з того, що написала, і не змогла. «Геть, геть, геть!»

До Миросі Коваль вона вирішила піти наступного дня. «Хочу додому, до Олесі, додому...» Юліян підняв би її за це на сміх. «Там, — сказав би він, маючи на гадці зовнішній світ, — завжди важко людям, які живуть без мети, які крутяться на маховому колесі нашої інерційної системи». — «Яка мета? Що ти, Юліяне! Я себе не вмю задурювати діркою від бублика. Те, що ти наказував, я наполовину виконала. Та зроблю все. А сама по собі я не здатна викресати блискавку».

Трамвай домчав її до Валової, відтак поквапила до бігцю злива. Олеся, припавши носиком до шибки, визирала її.

У коридорі Марту перестріла Марселля:

— Для вас листи.

Від Юліяна. Аж чотири!

— Дякую, пані Марселльо.

— Паскудство надворі?

— Злива — як серед літа.

Марселля похитала головою і зникла за дверима.

— Мамо!

«О, як я тебе чую, моя дівчинко! — поклавши пакунки, Марта обняла Олесю. — Чую і розумію. Усе в мені озивається на твій голосок. Чую ще Юліяна, Миросю, ще кілька осіб. Решта для мене — тіні, привиди, які промовляють від імени якихось таємничих сил. Скопище духів говорить устами тіней, які не мають власного життя, проголошують парадокси і вимагають безглузких послуг...»

— Що ти купила, мамо?

— Борошна, м'яса, сиру, сала, домашньої ковбаски...
Ми повечеряємо смаженою ковбаскою.

— А тут що? — Олеся вже встигла розв'язати один пакунок.

— Картопля, квашені огірки, гречана крупа, головка капусти. Завтра наварю голубців.

— Але пахнуть яблука?

— І яблук купила.

— О, мамо! Ми багаті, а я думала, що нам так багато всього потрібно...

— Було скучно?

— Ні. Я чекала на тебе — і не було скучно. Скільки листів! Від того чоловіка?

— Так.

— Того ти весела.

— А може, сирників насмажити?

— Ковбаски, мамо. А закусимо яблуками. Мамо, а що таке веремія?

— Коли багато людей, стиск, крики, переполох. Або...
Де ти чула це слово?

— Пані Марселля промовила в коридорі.

— Значить, говорила про негоду.

— Вона сказала: «Боже, земля спливе». Я вже пішла б кудись.

— Випогодиться, піднімемось на Замкову гору.

— Сьогодні в тебе свято, мамо, — Олеся взяла з підвіконня листи, в задумі потримала.

Свято! Неймовірно, як це мале відчуває кожен порух її душі. Зараз вона приготує вечерю, чимось забавить Олесю і, забезпечивши неторканість свого «всесвіту», засяде читати.

— Надворі веремія, а біля нашого будинку довго крутився якийсь чоловік з парасолькою і ціпком.

— Певне, на когось чекав.

— Дощ ляскає, як конопляний батіг.

— Так пані Марселля сказала?

— Еге.

— Скучала моя дитина, скучала.

— Ні, мамо.

— Про що ж думала?

— Про літо. Ми будемо забиратися далеко в поле, зацвітуть маки, волошки, рум'янок.

— Наша «таємниця» не згадувалася?

— Я без тебе вже не можу про неї думати.

— Ось я наварю їсти, побалакаємо.

— Нехай, мамо, само...

— Згодна, прошу пані.

Олеся засміялася довгим дрібним сміхом.

— Пані! Хіба я — пані?

Яблука вони склали до фаетона, а продукти занесли до кухні. Марта не захоплювалася куховарінням. Може, таки зашкодили почуті нею вночі слова: «Газдині з неї не буде».

Але і варити й пекти навчилася, тільки знайшла собі, як у всьому, що доводилося робити, власні входи і виходи. У школі і в гімназії вона не зудила уроки. Хутко перегляне, а потому, відповідаючи, імпровізує. Вигадає допоміжні причини й деталі, і кляса і вчителі зацікавлено слухають, відтак хваллять. Не таланито лише на годинах закону Божого. Вона імпровізувала або пренаївну казку, або оповідку про земні радощі й горе. Священик сердито переривав її і в тому, і в іншому випадку й читав через неї нотації всієї кляси.

Найменше діло вона перетворювала в гру з невідомим. Заново винайшла хрестик і низинку, способи гаптування й плетіння, винайшла крохмаль, луг для прання білизни, горіховий торт і цибулинний сос. Юліян любив спостерігати, коли вона працювала. І в ці хвилини все вдавалося їй якнайкраще. Якось Марта подумала: «Отак ми, сестрице, згоряємо, йдучи незвіданими стежками до побутових дріб'язків. Здобуваємо їх кров'ю, наче всього торкнулася рука нечистого і ніщо вже не годиться для вжитку». Проте інакше вона не в стані була працювати. Для великого Бог не дав їй впертості, а для малого — терплячок.

— Натреш хлібну шкурунку часником, мамо?

— Ковбаса приправлена часником.

— Однаково натри, мамо.

— Це може зробити і чемна донечка. Постривай, сама наріжу хліб. Що тобі приготувати на завтра? — Марта лишала Олесі їжу на вень день.

— Сирників і компоту.

— Тертюхів?

— Так.

— Юшка буде в термосі.

— Добре, мамо.

На початках Марта не могла звикнути до цього невмовкного «мама». Олеся наче надолужувала за втрачене нею в притулках.

— Мамо, зима починається в листопаді?

— Вкотре питаєш? В грудні.

— Як довго листопад!

За стіною почувалися Марселлині кроки. Олеся притихла, згодом підвела на Марту пустотливі оченята.

— Мамо, послухай, як мені у вусі дзвонить.

Марта розсміялась.

— Надворі вже непроглядна ніч, мамо.

— Зніми кожушок з цибулі.

Марселля сновигала, ніби не знаходила собі місця.

— Ой, сльози випікає!..

— Змочи ножика водою.

— А якщо я промию очі?

— Спробуй.

— Не перестає колоти.

— Знатимеш на наступний раз.

— Мамо, мамо, чого ти не сказала?

— Не знала.

Марті причулося, що Марселля плаче. Приклала до стіни вухо.

— Вона нездужає. — прошепотіла Олеся. — Вдень плакала.

— Видно, гаманець загубила.

— Я в притулку ні разу не плакала.

— Тебе кріпила надія, що я прийду?

— Ти мені снилася, мамо. Але була ніби старша, дуже бліда і стомлена. Я так втішалася, коли побачила тебе молодою, гарною, у новенькій суконці.

Виховательки з притулку розповіли Марті, що Олеся народилася в Березі Каргузькій. Через півтора року жінку з дитиною випустили в концтабор. Дівчинці минала четверта весна, як мама вмерла від сухот. Сироту передавали з рук у руки. Їй сказали, що мама поїхала лікуватися. Олесю кілька разів знімали з поїзда — вирушала шукати. Звідусіль намагалася втекти, вередувала, врешті опікуни здали її в притулок. Дама, яка привела її туди, назвала дівчинку Олесею, прізвища не знала. Виховательки сумнівалися, що це її справжнє ім'я. «Дитина збаламучена, каже, що дома кликали її інакше. Посвариш — лякає, що мама її дуже поважна особа, мало не королева, що покарає нас за знущання. Так, так, каже: „За знущання“. Але не лукаве...»

З-за стіни долинав монотонний шерхїт.

— Марселля теж смажить тертюхи, — сказала Олеся. — Мамо, а ти олії купила?

— Аякже.

Близько місяця Олеся розмовляла мішанкою з двох мов. Марта делікатно поправляла її, одначе без успіху. Повага чи смак до мови появилися в дівчинки випадково. Марта щось читала і несамохїть повторила фразу по-французьки. Олеся причепилася: «Що ти сказала? По-якому? Які ти ще мови знаєш?» Довідавшись, що мов — безліч, що мови переживають племена і народи, вона заставила Марту назвати всі хатні речі по-німецькому, по-французькому і по-англійському, нарешті — по-українському, проспівала кожен склад, і сталося диво: мале десь виколуплювало такі барвисті слова, які й Марті не часто доводилось чути.

— А яець купила, мамо?

— До тертюхів? Принеси, у фаєтоні, в нижній, зліва, шухляді.

Провівши очима Олесю, Марта усміхнулася: «От непосидюще! Я в ці літа вже стала трагічною. Трагічно замріяною...»

— Там їх стільки, що вистачить до кінця місяця. Дозволь, я розіб'ю?

— Злегка, але поривчасто вдар вістрям ножика, щоб просікти шкарлуну.

— Знаю, мамо.

За вікном косооко блимали вуличні ліхтарі. Марті здалося, що якби ще був Юліян, вона відмовилася б від усіх «місій», звалила на себе турботи про цих двох людей і більше нічого їй не треба. Життя без Юліяна — наче якась сумна фантазія, як поблимування розгойданих вітром ліхтарів у темряві.

Нараз на бруку затупали, зачовгали сотні пар чобіт. Марта припала до шиби. Видно було лише ряди голів: вони наче вставали з долу і, описавши півколо на осяяних косах дощу, падали ниць. «Повели арештантів».

— Що там, мамо?

— Вітер примотить.

— Мамо, каша зварилась.

— Сідай, будемо вечеряти.

Вони вмостилися на вузенькій лавочці. Юліян збив її з обрізків, на двох.

ГЛАВА III

«Чи не надокучили тобі мої листи? — питав Юліян. — Коли ти розтлумачиш їх, як втечу від нікчемних боїв і ще нікчемніших слуг божих, я не стану заперечувати. Усі релігії закінчуються гидким сектанством і духовною проституцією. Кладу на серце руку і признаюся: хочеться спокою! Минулого разу я писав тобі про тишу між Говерлею і пустинним, диким пасмом гір на південь. О, це щось надзвичайне! Коли впадуть присмерки і скопища кряжів лиш креслять на тлі неба схожі на слід чорної блискавки лінії, коли шепотіння Прута, з одного боку, і Тиси — з другого, гасить щироросій верховинний туман, коли закотяться за спади вигуки чередників і лемент отар, наступає благословенне мовчання. Боїшся ворухнутися, щоб його не сполохати, здається — оскверниш святе, що тисячоліття заповіли на шанування...»

Юліян їздив щоліта в гори, але розповідав про свої мандрівки знехотя, мов би беріг враження лише для себе. Та з тюрми він про це писав у кожному листі. Марта розуміла, що це спосіб відчутти себе вільним.

«Того року була дуже рання весна. Земля купається в яблуневому цвіті, духота приправлена пахощами, повітря густе, аж тремтить. На великодні свята ми з Олексом (мій товариш) подалися з наплечниками до Ворохти. Глядь — верхи ще в залисинах снігу, з неба падає холодний лепіт. Біля підніжжя Говерлі стрічаємо кінних поліцаїв. Нам ще у Ворохті сказали, що в горах гонитва за розбійником. Поплянули на документи. „Куди?“ — „На Говерлю“. „Бачите — в крижаній шапці?“ — „Ми — альпіністи“. Розбійник начебто ховався на Говерлі. Ми продибали ще кілометрів п'ять — і справді: білу полискуочу мономашку навскоси оперізує слід, на сонці його добре видно. До полудня ми добралися на розвил-

ку доріг: одна вела на половину Пожижевського, друга стрімко піднімалася на маківку Говерлі. Олекса наперся іти на полонину; звідти, мовляв, є стежка на щовби, а далі рушимо вздовж бетонних стовпів, старого австрійського кордону. Мені ж здавалося, що легше зійти на гору навпростець: залишалося продертися через пасмо стелючки — і перед тобою білі пишні груди цариці Карпат! Посперечалися. Олекса розсердився і зачовгав на полонину. Я постояв у ваганні і зашкандибав за ним, думаючи: „Завжди, коли мене збивають з наміру і я піддаюся, відтак доводиться жаліти”. Одначе на непорозумінні між двома впертими галичанами можна простежити, як виникали чвари від допотопних часів аж до наших днів. Нема вже ні бесіди, ні щирости. На полонину добулися перед вечором. Розвели багаття, посьорбали окропу з сухарями, добру годину потратили на розшуки путівця до прикордонної смуги. Тепер вона ділила польську і румунську землі, але ніхто не патрулював у горах, застава з п'яти жовнірів була у Ворохті. Я радив розкинути намет і заночувати. Та Олексу мов напріло: „Переспимо на Говерлі”. Задираємо голови — здається, рукою подати до вершка.

«Смерклось нам у непробитних заростях смердючої стелючки. Чіпке, мокре, облипле гудзям криги гілляччя обсотувало нас і валило додолу, під зашкарублу деку снігу, під якою дзвеніли потоки талої води. Обабіч гостролезого скиду дудоніли замасковані ожеледдю прірви. Ми ляляли, на чому світ. Правда, рубали тесаком стелючку на зміну».

«Змордовані, мокрі, нарешті вихопилися на шал вітру, на вільну од снігу луку з товстим м'яким килимом торішньої трави і ковдобинами талої води. Темно. Небо злипло з землею. Про те, щоб вертатися тим же шляхом, не могло бути й мови, ми жахалися самої думки про чортячу стелючку».

«Я падав з ніг. Олекса йшов попереду, і щось йому подавало сили, він стрибав на камінному зсувиську, як гірський козел. Я за ним не встигав, тюпачив на місці і сипав жорстокими прокляттями. На найвищу точку до камінної баби ми, проте, доповзли разом. Мені туманилося в голові. Я мало що тямив, коли побачив плиткі, як на малюнку, язички багаття. Олекса лежав на наплечнику долілиць. Дивно: уздрівши його знеможеного, я відчув полегкість в тілі і підступив до камінної баби. При світлі ліхтарика можна було розібрати поцерблені написи-зойки, верески захвату. Камінь поцяткований міріядами імен, знаками додавання, контурами сердець і лайливими словами. Я підкинув у вогнище недопалків, що валялися довколо. Олекса не підняв голови».

«На Говерлі ми не заночували. Присікався морозяний вітер, і цурпалки погасли. Ми стали сходити. Ноги раз-по-раз провалювалися, відтак почувся характерний гул завислої над яром криги. Під нею шуміли справжні річки. Я скинув куртку, постелив хутром до криги, сів, узявши між коліна рукави, і шугнув у безвість. Одразу заклало вуха, перехопило подих. Не знаю, скільки це тривало. Я щосили впирався но-

гами в льодові брижі, щоб пригальмувати лет, раптом мене огорнуло полум'я — я потрапив у наповнену сніговою кашкою яму. Спробував звестися. Ні, все гаразд. Трохи позсував шкіру на долонях і на обличчі. Гукнув Олексу. Він довго не наважувався на карколомний спуск, та ось почувся шерхіт...»

«Торік мені розповіли, що „розбійник” розбився десь у тих місцях, з'їжджаючи з верхів. Він налетів на борлак намерзлого льоду. Був то сільський зірвіголова, ловили за якусь незначну провину, та, щоразу втікаючи, він робив усе більше шкоди, а коли на кордоні встановили суворі порядки, він кілька років підряд шельмував застави, пересікаючи лінію „недоторканости”. Слід в Румунію — тривога, слід сюди — переполох, пошуки, експедиції. Хлопцеві це давало насолоду. У нього стріляли, влаштовували засідки, та він був невловимий і невразимий, доки западно не підстроїв його ж союзник — природа».

На листі — безліч знаків запитання. Видно, тюремний цензор посушив собі мізки, гадаючи, що Юліян зашифрував якусь інструкцію. Вони там не таїлися. Часто конверти були розклені, окремі рядки підкреслені червоним олівцем, деколи аркуш був пожмаканий, певне, листа пошпурили до сміттярки, потому «змилюстивилися», абож бракувало початку чи закінчення. Може, це робили й навмисне; мовляв, знайте, що ми — є ми!..

Марта спіймала себе на тому, що втупила очі в фаетон, як буває з Марселлею, усміхнулась і подумала: «Таке враження, що ця штукавина кожної миті може зрушити і кудись покотитися. Юліянове туристське спорядження в горішніх шухлядах: штурмові черевики, тесак, стометровий шовковий мотуз, сухий спирт, навіть торбинка пінона. Треба пінона забрати, воно, мабуть, стухло».

Зверху на фаетоні, за різьбленим обручем, Юліянова шкіряна валізка, в якій теж все підібране для дороги: бритва, мило, рушник, Гомерова «Одіссея» грецькою мовою, папір і олівці, університетські дипломи, метричне свідоцтво, гроші (німецькі, зняті з обігу), фронтіві нагороди. Юліян ніколи не розлучався з валізою. Марта думала, що в ній хтозна які цінності, по тому зміркувала, що в ній підпільна література. Якось Юліян ривком смикнув валізу з фаетона, замочок вискочив і все добро висипалося на підлогу. В Марти піднялися брови від розчарування. Юліян склав речі, а ввечорі сказав: «Фронтіві звичка».

Може, й звичка. Та скоріш за все — він завжди був готовий до арешту.

Його забрали з вулиці, коли не мав при собі валізки. Домовилися з Мартою дещо купити, на сходах Юліяна вже чекали. Марселля підзирала крізь непричинені двері. Їх було двоє. Юліян насупився, наче взяла досада, що наскочили не в пору. Мабуть, жалів Марту. Вряди-годи блиснула нагода

що-небудь придбати, і це свято, бо таке життя, що кожна маленька обнова немов би приносить сльиво, — і ось...

Марта мало не заридала. Для неї не було ні шпиків, ні концентраційних таборів, ні тих без ліку, що концентрованими чергами не зі своєї волі покидали батьківщину, а був лише Юліян: він дуже жадав зробити їй невеличку приємність, та спіткала невдача.

«Вертайся», — промовив він стиха, наче ця сцена давно була ними розіграна.

Хутко збіг на перший поверх. Минув переодягнених поліцаїв. Зачувши позад себе кроки, штовхнув вихідні двері.

Марта поволі, тримаючись поручнів, зійшла вниз, прихилилася до одвірка. Міцна реальність, дарована їй долею разом з Юліяном, ще миготіла якимись тіннями. Зосереджено смалили цигарки три поліцаї біля воріт. Два стовбичили на тротуарі через дорогу. Юліяна Марта вже не встигла надгогнати поглядом.

Вона не плакала. Стороннім зором дивилася на похилену жінку на чужому порозі, ту жінку, що опинилася в порожнечі. А сама ж заснула чи вмерла з даром все бачити і чути. Довкола — тиша. Неприродно яскраво. Порожнеча уявлялася Марті темною, і вона затулила очі. Все стало на своє місце. Не віднімаючи рук від обличчя, вона добралася до кімнати, впала на канапу і прошепотіла: «Де твої сльози, молодице?» Її жахала легкість в тілі і пустота. Вона довго чекала, нарешті, немовби вдарив дзвін, — здалеку надплив гомін, шерхїт, дзеленчання, і це означало втрату, стиснуло груди, і поміж пальцями потекла терпка сувора сльоза.

Юліян написав з Бригїдської тюрми. Не лист, а уривок про мандри Дністром з весняними водами. Він виплив з устя Стрия. Затопило зарінки і пороги, відштовхнув плїт на би-стрість, і ним закрутили водовертї. «Може, тоді я вихопив з невідомости трохи загостренї, іконні риси твого обличчя, — писав Юліян. — Адже буває, що несподївано привидить-ся ві сні чи під час марення те обличчя, що згодом стане рїдним».

Марта його чудово розумїла. Слово «іконні» виринуло перед ним із глушини між чорними мурами в'язниці. Мури — в плямах цвїлі і блискїтках печерної слизи; в чаду мокрої вошивї соломи блимає зайчик свїтла...

Риси її обличчя, сказала б вона, тїльки старомоднї, наче назбиранї з вилинялих портретів крїпачок-актрис. Дївчиною і гїмназисткою вона виглядала старшою за свої роки. Кажуть, зате пора цвїтїння триватиме довше, нїж у їнших жїнок. Навщо? Для кого?

«Веселї» гадки не забуваються, а спадають до голови знову і знову. Чому накопичуються, стаючи нїби надбанням?

Марта поклатала ще не розпечатанї коверти на пїдвїконнї і поволї, словом за словом, заглибилася в уже прочитанї. Бачила змордованого Юліяна на допитї, чула, як важко, з перебоями, мов би пїднїмався на Говерлю, дихає. Її щокї пе-

кла спека, якою було нагнічене його тіло. Юліян, мабуть, не допускав, що вона вміє читати його листи так, як міг би тільки Бог. Вона заснула, плачучи, і, плачучи, прокинулася вночі, коли постукали. Вона навчилася плакати.

Марті здалося, що постукали у вікно. Може, через це вона взяла, що спить у Миросі Коваль. Правда, Мирося ще не Коваль (Ковалиха...), та незабаром це прізвище стане її власним. Коваль, думаючи, що Мирося спить з Мартою, щойно постукав у шибку. До цього Марті нема діла. Їй бай-дуже — кохання у Миросі чи флірт. Та либонь, повинчаються, родичі надто завчачали одні до одних, настільки настроїлися на весілля, що вороття назад не допустять. Якось Мирося сказала: «Вийдемо заміж одночасно, будемо жити гуртом, бо я не знаю, як я лишуся без тебе». Кожна, звісно, між викладачами мала «ідеал», про це велися «цілком таємні» розмови перед сном, деколи «ідеал» зазнавав критики, його доскіпливо вивчали, засуджували чи виправдували. Миросин «ідеал» ходив з пихатим оскалом: «Ніхто не має власних переконань», Мартин — був ретельним службовцем, який наголошував прописні істини. Коли Мирося сказала: «Вийдемо заміж одночасно», — обидві оглянулися на свої «ідеали» і без додаткового погодження зрозуміли, що жити вкупі не зможуть. Відтоді їх дружба стала ще міцнішою і перелилася в пісню. Вони співали дні і ночі, їх виступи заповнювали концертні програми, їх просили співати в перерви між уроками, під час походів, і вже вони, здається, не змовкали перед закінченням гімназії. Тоді Марта й поселилася у Миросиних батьків.

Одноповерховий цегляний будиночок губився в заростях ліщини на Погулянці. З одного боку — Личаківський цвинтар, з другого — запущений ліс, міське звалище і царина проституції. Знову цвинтар, цілоденне безлюддя, Марта ніби повернулася до рідної домівки. Як в дитинстві, вона ходила між могили слухати скарги, просиджувала біля перекопаних польськими фашистами стрілецьких гробівців (поборників справедливого ладу і прах лякав) або ходила на Клепарівську гору до страчених гайдамаків, що будували кам'яницю Камп'янів. Десь у ті дні нею заволоділа нехіль до життя. Люди, що йшли на смерть, на кілька місяців заповнивши Стрийський тракт, розчинилися зойками в гулі гармат і нічого не врятували, нічого не вибороли. Світ після війни став схожим на придуркуватого від п'ятики діда-жебрак, який за киненого сухаря комусь випрошує в Бога нескінченних гараздів. Французький підприємець заснував у Львові фабрику жіночого одягу. Марта найнялася манекенницею. Фабрика працювала виключно для виставки, її виробів ніхто не купував. Та на виставку ходили. Порозсідаються і гомонять, що голодні французи зі смаком одягаються. «А якби ще такий народ нагодувати!..» Розмови — молитви. «Якби Петрушевич уклав договір з більшовиками, не були б ми під Польщею». «Якби в Сараєві не вбили отого, як же його...?»

— не було б світової війни». «Якби Америці таку зброю, що тільки сказати: „Вгомоніться, бо витлумлю цілі держави”, — був би спокій». «Михальда пише, що жовта раса завоює світ, тоді буде добре. Тут такі чвари і таке безглуздя, що це не хитре діло...» Марті виглядало, що й усі довкола охоплені такою самою нехиттю жити. Ішов тоді дев'ятнадцятий рік, і їй було дев'ятнадцять. Потому якось нараз її оточили залицяльнижки. Трагічний світ став смішним світом. Та, як з неба — Юліян. Світ став серйозним. Якби Юліян не був професійним в'язнем, може...

«Знову постукали».

Марта підвелась на лікті.

— Мамо, хтось гримає.

«Олеся. Чого мені раптом здалося, що я в Миросі?»

— Марселля досі товчеться.

— А мені сниться, що вона раз за разом гримає в стіну.

— Прокидаючись, ти це подумала, на мить забулася, а тепер певна, що сниться.

— Не знаю...

— Спи, донечко...

— Боюся я, мамо, що нам буде зле з Юліяном.

— Не вигадуй, спи.

— Ти сердишся...

— Не муч мене!

Олеся пробурмотіла:

— Якби я знала... Вже пізно...

До свого села Марта навідалась лише раз після випуску в гімназії. Вона намагала довести, що тітчині сподівання справдилися, що вийшла, вибилась у вищі кола. Батько лежав хворий. Був дратівливий, оживав, коли бесіда заходила про те, як лікують печінку, нирки, зменшують тиск крові і стимулюють травлення. «Все гаразд? — запитав він, коли Марта нахилилася над ліжком. — Як здоров'я? Не скаржишся. То добре...» Він кілька разів скоса позирнув на Марту, та, здавалося, лише для певности, щоб пересвідчитися в тому, що донька стала майже такою, як йому вималювала уява. Сестри повиходили заміж, зробилися дебелими молодими, налетіли з виводками діток, нацокотали — Марта так і не запам'ятала, як котру дитину зовуть, чий котрий чоловік. А мама не могла звикнути, що Марта — її донька; приймала з підкресленою пошаною, як мало знану родичку, що розбагатіла, не знаходила, чим би пригостити, все повторювала: «Ой, осудиш таких-сяких, не вміють страви смаку дати, ні запаху... Ви там, у місті!..» На місці мама не могла всидіти ні хвилини. Те треба зробити, те, за все бралася, нічого до ладу не доводила; наступного дня — те ж саме, і так їй спливали тижні, місяці і літа. Село розрослося, майже сягнувши батьківської садиби. Під цвинтар знайшли ділянку в іншому місці, цей же засмоктали терни і акації. Марту охопила тривога, що дитинство її ні секунди не було реаль-

ністю, що пам'ять її завантажена вигаданими, книжними картинами. Дома вона не пробула і трьох днів. Проводжали її чемно, всі члени родини, крім батька. Ішли за підводою добрий кілометр, веселі, сипали простецькі жарти, довго махали носовими хустками, перемовляючись, наче спроваджували штукаря, який дав їм кілька хвилин розради, але їй за тими серце болить, бо неторкана робота, не доглянуті статки.

Вона почувала себе донага обкраденою. Були батьки, рідна домівка, було село, суспільство, та вона нічого від них не взяла. Придалися впертість і тітчині гроші, щоб закінчити гімназію. Але і з гімназії вона нічого не винесла. Фах учительки початкової школи? Манна небесна! Якби самостійно, користуючись бібліотекою, не вивчила кількох мов, не прочитала мінімум Ренара, про який-небудь культурний рівень годі було б базкати. Виходить, тільки за доступ до знань (при чому аж надто тенденційно відібраних) і за утриманський пайок вона повинна весь вік працювати. Навіть на жіночий розум, це — рабство, бо їй рабів навчали орудувати киянею: такі були державні потреби. Чому мовчать? Чому не зведуть рахунки? ..

Згодом вона сміялася з себе, та впродовж кількох тижнів після поїздки додому ці роздуми одводили біль від серця. «Усім, усім, усім, — міркувала вона, — людина доценту принижена. Життя безвітшне, як мрія про порожнечу».

Становисько, гонор, заслуги теж по суті принижують людину і її необміряну змогу. Зв'язки і стосунки підпорядковані тому, щоб поляки тримали в залежності українців, намагалися вийти з німецької залежності...

А що каже Юліян?

«Я член суспільства, яке мені не подобається, і живу для того, щоб посіяти в ньому нові якості».

Юліян умре — і не навчиться користати і наживатися на готовому. Мабуть, по цьому легко пізнати справжнього комуніста.

«Професійний арештант...»

Марта дотепно перехрещувала всіх знайомих, а для Юліяна придумала кличку Мирося Коваль.

Намацавши під каналом томик Верлена, Марта тихцем подалася на кухню і запалила свічку.

Фантоми гарних днів весь день полум'яніли
І почали вже на спадні бронзовіть...
Не розкривайсь, душе; спокуси, не зовіть
І не торкайте струн, що в пору одбриніли...

Вони йшли з Юліяном високою, пружною, аж, здавалося, гіллястою пшеницею. Крізь безкрай лан петляла вузенька натоптана стежечка. Вечоріло. Сонце золотом розсипалося у збіжжі.

— Таке враження, що промені вологі, — сказав Юліян.
— Розчісують стебла мокрим прєбінцем.

— Так хутко випадає роса...

Вони відпочивали в невеличкому сільці на Станиславщині. Їх намет синів, як волошка, в кінці занедбаного вдо-виного городцю над Дністром. Тепер верталися з повітового містечка, набравши припасів.

— Дивися: в балці ніби перекочуються хвилі.

— Тягне вітрець.

Перед поїздкою в село Марта підмовляла Юліяна взяти шлюб і справити весілля. Юліян відмовчувався, потому ска-зав: «Заберімося в якийнебудь хутір — і там... Весілля! Мені хочеться, щоб воно було барвистим. До біса міські бин-ти! Дівчата зодягнуть тебе в різнобарвні стяжки, у виши-вану сорочку і кептарик до стану, в спідничку чорну, на збірках, озують в червоні румунки з високими халявками. Розумієш, наша традиційна ноша підкреслює красу людсь-кого тіла, тим наче — жіночого. Я вже бачу, як тобі уклали коси. Уклали туго, мило, довкола чистого відкритого чола; посередині — проділ, на маківці — віночок. Мабуть, ореоли стали малювати з природи, це вінок молодій, — осміхнувся він. — Знаєш що? Поїдемо до Дністра. Там звичай гуляти весілля на зеленому острові під вербами. Ріка між зеленими горами, то тут, то там на острові — випуклі копички сіна, поміж ними столи, музики на помості, через тихе плесо снують човни з причепуреними дівчатами і чорнявими куче-р'явими парубками, пісні — наче сама ріка співає. Я обов'яз-ково попрошу тебе заспівати, хоч молодій не личить бавити гостей. О, як задзвенить твій голос по долині! Зворушені се-ляни обступлять тебе зусібіч, і в сльозах зворушення ти про-читаєш справжню ціну людям і ціну життя. А як вечір на-стане — скільки то кохань розцвіте під гнучким пахучим віттям лозини! Дівчатка від чотирнадцяти вистрибуватимуть під ліхтарі, від липких хлопців розчервонілі, а в очах — весь добрий світ. Миле р'як, і на цьому острові не буде неділі без такої, як твоя, okazji... У житті є надзвичайно багато щи-рого і гідного людини! Чого минати? Отже, на Дністрі?»

Невдовзі перед тим Юліян вернувся з Кракова пере-можцем, з двома університетськими дипломами (він склав іспити екстерном), і його впевненість передалася Марті; вона дивилася на нього, як на Бога. Професор Горецький проро-кував Юліянові кар'єру світового вченого, з огляду на його невтомність йому радили присвятитися літературній праці і йти стопами Франка, письменник-психіатр Кость Грушевич вітав його як свою, втілену в Юліянові, мрію. Словом, Юлія-нове ім'я було в усіх на устах. Ніхто і при гадці не мав, що в незабарі це — потенційний державний злочинець, котрий бажає лиха своєму народові. (Потому казали, що він «упав», не змігши пройти випробування славою).

Марті снилося весілля. Вона ледве дочекалась дня від'їз-ду. Та, ще бридкіший за старого парубка, нежонатий свяще-

ник з ордену Василіян відмовився повінчати заблудлих туристів. Юліян з Мартою вирішили справити весілля без папа і без гостей.

Юліян ніс в наплечнику кілька пляшок вина, ковбасу, пряники. Купив Марті на ярмарку вишивану сорочку, чорну фалдовану спідницю, румунки, кептарик, стяжки. Всю дорогу Марта дибала за ним, як на мотузці свого весілля. «Це станеться, — думала вона, — але я до могили відчуватиму, що чогось мені бракує». Юліян не розраджував її. Він вважав, що деякі повороти долі треба щиро пережити, залишаючись оццадливим, коли діло стосується дрібниць, перед якими не слід зупинятися.

... Деколи стежка ділилася на два ручаї, між якими стирчала низька порість пшениці. Але й тут хилилися додолу важкі колоски, вдаряли Марту по стегнах, ніби перестерігаючи: «Не чіпай!» Які лише помисли не приходять у такі хвилини. Хочеться всього торкнутися гадкою, виявити свою любов і уважність. Понад сповитими в туман ярами на протилежному березі випливає і аж немов би шугав великий червонястий місяць.

Марта осміхнулася. Вона подумала: «Чому, коли зійде місяць, напрошуються спогади?» Усміхаючись, вона ступала за Юліяном і чекала...

— Місячний вечір і багаття настроюють на те, щоб щось зважувати, підсумовувати, — сказав Юліян, мов би пробуючи на слух, як струну, довколишню німість.

Марта голосно, заливчасто розсміялась.

— Що таке? Що сталося?

Марта не сказала, чому їй смішно. Вона запитала:

— Ти запам'ятовуєш назавше цю красу?

— Щодо цього я — стихійна істота, — відказав Юліян. — Усе це ніби вбирається душею, додається до чогось, що вже накопичено, і утворюється своєрідне багатство.

— Колись я намагалася такі малюнки розчленувати до найменшого мазка, та в пам'яті фіксувалися лише гра кольорів і переливи контурів, і я почувала себе мало не обкраденою.

— Комплекси сприймання ще далеко не досліджені. Стефанові Балею я довіряю.

— Навколо цього прізвища стільки пліток, що я не прочитала жодного рядочка.

— Даремно!

— Суспільному створінню не кортить до позовів справедливості, — трохи манірно промовила Марта. Сонце настроєне до праці, а місяць до мрії.

До річки вони зійшли мовчки. В долину місяць ще не зазірав, осяяний був лиш засмоктаний ліщиною скит, і сріблом віддзеркалювала вода, ніби там днів таємничий світ. Сільська доріжка хлюпотіла під ногами пилюкою. Високі сплетені із лозини тини нараз обірвалися, і після тунельної прохолоди вулиці на них теплом дихнула ріка.

Марта розгорнула м'яким жаром наповнений намет. Тітка, які належав городець, лишила туристам молоко і пляшку гасу для ліхтарні. Вода у відрі, де стояла банка з молоком, була ще свіжа, недавно з криниці.

— Ой, яке студене і пахуче!

Марта пила молоко просто з банки, потому передала Юліянові. Він весело кумгикнув і припав до банки устами. Вони розсілися в протилежні кутки. Минулої ночі Юліян спав біля намету, а досвіта, коли пішов купатися, Марта швидко постелила на двох і зашнурувала отвір. Юліян дивився на язичок золотистого полум'я під склом ліхтарні, видно, не сміючи озирнутися ні на Марту, ні на завчасно влаштоване подружнє ложе. Марту теж все далі опановувала тривога. Не в стані здолати її, Марта вийшла з намету. Небо було засіяне зорями. Над горою показувався місяць і, здавалося, пригасав, розчинявся у долині. Блакитно, неземним вогником світився куток намету, де стояла ліхтарня, темніла тінь непорушного Юліянового плеча. Марта зійшла до річки і всталилась на плитці. Задумавшись, вона не чула, коли Юліян поклав біля неї клуночок з вбранням. З круночком, наче його несподівано могла загребти зливна хвиля, Марта вибігла на берег; переконавшись, що Юліян на місці — він приніс від вдовиці столик і ослінчик і примощував біля намету, — пішла переодягатися. Їй ставало то смішно, то прикро, то сердилась на себе, на Юліяна і на весь світ. Верталася, мов тінь, не чуючи під собою ніг. Шелестіли на прудях шовкові стяжки.

Юліян не пив спиртного. Марта здивувалася, побачивши повні келихи.

— Ти вирішив затемритися на своєму весіллі, — сказала Марта, всміхаючись. — Їй самій вже хотілося розвіяти тоскність чекання.

Юліян розвів руками:

— Мені не вдавалося налити порівну.

Марта поцілувала його першою, і він пригорнув її; трохи похиливши на одну руку, другою обняв за стан, наче збирався кудись нести.

— Це схоже на бунт проти світу, — прошепотіла Марта.

— Ні, я гадаю, ми чинимо так, як нам мило, без сторонньої волі.

— Як ти розкішно наклав стола! Я серйозно, Юліяне. Серйозно! Божественний!.. Село вже спить...

— За щастя, Мартусю!

— За щастя, Юліяне! До дна?

— Так.

— Ой, багато!

— За щастя.

— За щастя, Юліяне!

— Ти надзвичайно гарна! Надзвичайно... Цей образ...

— Не треба, — перебила його Марта. «Колись» — нема. Є — «Тепер». Не зміркуй, що підладжуюсь під твою вдачу. Це не плучся, Юліяне. Так склалося... Напівжартома і аж занадто серйозно. Та я відчуваю на себе повне право...

Марта весь вечір побоювалася, чи спіймає нагоду для останньої фрази. Мирося Коваль сказала їй тихцем, що такого права не відчувала, ставши з нареченим віч-на-віч: випадкове захоплення, як вихор, змело її невинність. Тому то для Марти ця фраза мала додатковий зміст. Вона запитливо поглянула на Юліяна. Щось його немов би насторожило, і він очікував, потупившись. «Скільки підлоти в житті, — подумала Марта, — а формул для їх заперечення не склали. Сказати б навпростець: „Я перед тобою чесна, Юліяне...“ Одначе навпростець не сила сказати. Прозвучить, як зойк нескромної гідності. Мабуть, того, що чесність повинна сама собою розумітися. Тим часом її немає у дев'яносто дівчат із ста, і про це доводиться говорити... Миросину невинність забрав жонатий (майже всі гімназистки перший раз грішили з жонатими, юнак не вмів показати, що жадає тебе) ... Юліян жде сповіді...»

— Чого ти затих, Юліяне?

Наче прокинувшись, він окинув її швидким поглядом і усміхнувся.

— Все гаразд. Все прекрасно!

«Якщо у тебе виникли підозри і ти вирішив: „Що ж? Нічого вже не поправиш...“ — то ти через півгодини розчаруєшся».

Марті хотілося переконати його, що в гімназії вона жила замкнено, просиджувала над книжками або муштрувала себе, щоб стати людиною цього світу, проте не стала, забракувало відваги. Згодом пересвідчилася, що не багато втратила. Нараз їй стрельнуло до голови, що Юліян, мабуть, спеціально придумав оцю втечу. «Ти викрав мене з міста, з моєї міської молодости, маючи сумніви, привіз туди, де панує непорочна краса, щоб створити ілюзію чистоти...»

— Про що ти знову замислився, Юліяне?

— Я дуже довго мріяв про ці хвилини, Мартусю.

Марта в душі зідхнула: «Боже, як легко зіпсувати щастя! Видно, воно таки не має сталевої межі. Кожен помисел і кожний крок — ніби кладка через прірву: схибнешся — впадеш з одного боку, не втримаєш рівноваги — полетиш з другого; а кінець той самий...»

— Ну, Мартусю? — Юліян підняв чарку.

Злегка дзенькнули келихи. Юліян тричі поцілував Марту в уста. Коли Марта пила вино, слух її уловив далекий гомін розмови. Поклавши на столик порожній келих, вона прислухалась, мов благаючи захисту, торкнулася Юліянової руки.

— Рибалки на Дністрі, — пояснив Юліян. — Світ зайнятий власними справами, дружинонько! Сюди ніхто не прийде...

Далі буде

Музика щодення

Іван Ковалів

СИМФОНІЧНА ПОЕМА

Ти виструнчишся голосно із примів
осріблена вібратором, німбом бриж,
у вроди співності неборимій
струнного лісу тьмянний кипарис.

Клярнетами стікає сік із плоду
і флейтами томліє сон у сні,
і відьмить темна магія городу
в гірляндах арф, у зіллі волосінь.

Танець із вітром тут святкує зелень,
в смичків голизні — стегон і рамен,
де місяць контрапунктні арки стелить
в дев'ятитрубний сполох.

Океаноднем

гримить душа з мелодії чистіша
і віє вітром симфонічних бров
твій звукоглядний зов у ритми вірша,
як ним ячить моє сумне ядро.

VII. 1970

* * *

Ти перелесницею стала. Ти прекрасна
в моєму вірші перелесниця.
За охровою тугістю лица
вібує виноград у твоєму тілі
крізь віддих запашний грудей посутенілих.

День відшумить і, мов киргиз смаглявий, згасне,
і присмерк, мов ослиця (як твоя лілова плоть),
за кошиками хмар скуйовдиться з висот,
і раптом, вигнувшись, немов венецький, чорний лебідь,
ти захолонеш на зеленогривім небі.

О, ненаситне небо, із сиріої плоті, ренесансне,
що в ньому вина розливаються із склепу,

сповненого вщерть,

як родиш розкіш і любов, мов темну соковиту смерть!
 Як трути доливаєш до солодкого світанку
 з уст кармінових корінтянки!

VI. 1970

* * *

Ти притопила все — бурхлива повінь,
 мене з собою в повені одній.
 Війнули віі і мітичні брови,
 мов водорість на співнім морським дні.

Захвилювали буйним плесом стегна,
 у прозолоть скипів дівочий глиб,
 і стихія, що кетягами клекла,
 розмила весла буйністю золи.

У хвилях знищення й солодкої руїни,
 зміїнотеплим сплетені вузлом,
 в чій хребти сотвореної піни
 ніс нас шалених первнів перелом?!

VI. 1970

* * *

Ми підем там, де травень оживає,
 мов сине море в полум'ї очей;
 накинє вечір теплі горностаї
 на ніжну чистоту твоїх плечей.

Ту руку до яєних бруньок підносиш,
 в незайманості так уся моя,
 (веселий плід на дорогім підносі,
 що досвідом гіркотним не пов'язв)...

Ти в розшумі моїх весняних тижнів,
 ти в полум'ї пелюсткових веснінь!
 Ти відійшла, і вся священна ніжність
 повилась сумом у живім огні.

III. 1966

* * *

Кривавить час, скло сипле тисячами іскор.
 І як тобі в терпінні віднайтись
 на хіднику?.. Пісок в очах скрипить, і гризько
 солонить відстань струменями вись.

Між ліхтарів,
що заплелися у ключах скрипкових,
на дротах міста грає вітер, мов пітон,
руйнує музику
й зеленим морем в'ється у твоїй любові,
не попадаючи у тон.

Ось виповз із-за рогу, ніби голод,
пружиться солодко, мов дівчина дурна, —
сугубний дар брехні у мушлі шкволю,
твій кіптявий дурман,
о, антропос, у свійності своїй,
в розпуці на нелюдським долі.

VIII. 1969

* * *

Бог вирізьбив твоє чоло прекрасне
в уста усмішку ткнув, немов жасмин,
крізь синь очей, навіки непогасла,
віджевірила шляхетність всіх моїх годин.

Бо ти була моя душа крилата,
і, мов весна, незаймана пройшла.
Не поцілунком я тебе печатав
і не різцем торкався твого чола.

X. 1969

* * *

Все що потрібне —
землі жменя і слина,
і сяйво, що відбилось від Творця.
Який початок простий і первинний,
і як далеко до кінця!

Хоч Ти мій слух
і світлом чуйних ретин
крізь мозок серце переймає світ,
невже це все —
усе Тебе задоволити
і серце, що кривавить і болить
і що веде Тебе весь час до згуби?

Коли б забути лиш —
забути все жорстоке й лобі!

VII. 1968

А. Солженіцин — нобелівський лавреат 70

Іван Кошелівець

Можна б сказати, що російській літературі від 1958 року таланило, як ніякій іншій: за цей час аж три нагороди Нобеля. Колосальний стрибок, як зважити, що від 1901 року до названої дати вона мала лиш одного лавреата, і то емігранта: Івана Буніна в 1933 році. (Легенда про Л. Толстого, ніби він дістав нагороду Нобеля, але відмовився від неї, не відповідає правді: його кандидатура була висунена на 1901 рік, але не дістала більшости голосів. Того року нагороду дістав французький поет Сюллі Прюдом. Пізніше кандидатура Толстого ніколи не стояла на обговоренні).

Можна б так казати, що поталанило, — якби не подвійний конфуз: двох лавреатів (Александра Солженіцина і Бориса Пастернака) офіційна російська література, представлена Спілкою письменників СРСР (у термінології царату їй ліпше відповідала б назва — державний департамент літератури), — не визнає своїми письменниками; а третього (Михайла Шолохова) соромиться жива російська література, не добита (знову висловимося в добрій царській термінології) «третьим отделением», що тепер іменується КГБ, бо він скомпромітував себе як сталініст.

Членів Шведської академії літератури (число їх вісімнадцять), на подобу французьких академіків, називають іноді безсмертними, але їх ніяк не можна назвати непомильними. Помилитися їм тим легше, що в світовій літературі є багато достойних, а нагорода видається лише одна на рік, і вже вибір з кільканадцятьох котрогось одного, а не іншого викликає несхвальні відгуки. Гірше буває, коли в наслідок різних комбінацій між академіками вони не можуть зійтися на кандидатурі вартого нагороди і увінчують лаврами маловідомого. Власне з такого випадку почалася нобелівська історія 1901 року, коли першим лавреатом став згаданий Прюдом. Загальнопоширена пізніше думка, ніби він бездарний поет, — звичайно перебільшення, але незаперечне, що порівняно з іншими тодішніми кандидатами він був мало відомий, і це викликало низку протестів.

Цікавіший випадок був у 1945 році, коли на списку киндидатів стояли такі імена (вони були й нагороджені пізніше), як Андре Жід, Вільям Фолкнер, Герман Гессе, а ще — Жюль Ромен і Бенедетто Кроче, а нагороду дістала нікому не відома тоді чілійка Габрієля Містраль, тому що один з ака-

деміків (єдиний, що її знав) наполегливо перекладав її твори і публікував у Швеції, доводячи своїм колегам (і переконавши їх), що вона велика поетка.

Та все це невинні речі порівняно з конфузом, що стався при виборі в лавреати, всупереч усім нобелівським критеріям, — сталініста Михайла Шолохова. Генеза цього випадку приведе нас знову до жовтня 1958 року.

Тоді шведські академіки ухвалили нагородити Бориса Пастернака. Трудно було б на той рік зробити вдаліший вибір: Пастернак поза сумнівом належить до видатніших поетів двадцятого століття. До того ж, саме тоді вийшов на Заході (заборонений в СРСР) його роман «Доктор Живаго». Однак громадська думка часто буває не на висоті. Таке сталося з нею й тоді. За її невловними примхами Пастернака якось забули як поета (хоч нагороди Нобеля видаються не за окремі твори, а за всю творчість) і всю увагу зосередили на романі. А що поява його на Заході супроводилася позалітературними сенсаціями і політичними ажіотажем, видимими й невидимими каналами попливло, як поговорі дона Базіліо, переконання, що роман невдалий. Писав його, мовляв, не прозаїк з покликання, а поет-лірик, і тому вийшла не струнка будівля, а аморфна купа будівельного матеріалу, і як окремі пасажи можна визнати за добрі, то цілість — невдала. Ergo: Пастернака нагородили, керуючися не мистецькими критеріями, а в наслідок чисто політичних комбінацій.

Ніщо не могло бути так далеко від правди, як це переконання (до речі, воно пішло на користь тим, що доїдали ізольованого від світу в Переделкіно Бориса Пастернака). Громадську думку творять люди, які не конче розуміються на тонкощах мистецтва. Пересічний читач, хоч любить виставляти безапеляційні оцінки, при звичаєний до класичного роману з прозорою архітектонікою, і «Доктор Живаго» виявився для нього важкий: хоч і написаний у традиції класичного російського роману, він композиційно дуже складний. Так що при першому його читанні може скластися враження, ніби автор не опановує матеріалу: наче б уводить персонажів, які десь невмотивовано зникають, або заводять про щось мову і потім залишає кінці, одведені вбік, і вони губляться, ніде автором не підхоплені. Але це враження поверхове. Як читати роман удруге і втретє, його структура випрозорюється, і виявляється, що в ньому немає нічого зайвого, усе міцно вбудоване на своєму місці. До речі, й факт, що роман витримує одне й друге повторне читання, є свідченням його великості.

Так що й не в самій структурі роману суть, а в його ваговитому вмісті. Мені треба скорочувати цей вступ, щоб дійти до теми, і не випадає тут говорити про роман «Доктор Живаго» докладніше. Та вистачить, як я обмежуся двома прикладами, що свідчать про шляхетний гуманізм автора. Цей роман — крик творчої індивідуальності проти отарно-

сти, що піднесена до найвищого принципу в країні, в якій він написаний. Як каже один з його персонажів: «Кожна отарність — притулок бездарности, байдуже — чи це вірність Соловійову, чи Кантові, чи Марксові. Істину шукають тільки одиниці і поривають з усіма, хто любить її недостатньо».

Взагалі кажучи, сила мистецтва не в тому, щоб відкривати нові істини, а в умінні подати відоме — як нововідкрите. Або, як сказав колись Дені Дідро: мистець показує вам те, що відбувається на ваших очах, але самі ви його ніколи не побачите. Здібність наново відкривати чи показувати не бачене оком звичайної людини — прикметна риса Пастернакового роману. На це буде другий приклад: він твердить, що людина сучасності живе не в природі, а в історії, яка починається від Христа. До нього «було сангвіністичне свинство жорстоких, побитих вісною калігул, що не мали уявлення про те, як бездарний кожний публіцист». Людська історія (як історія людяности) починається з Христа. Справа не в тому, що хтось побожний чи атеїст, а в історичній кінченості: і той і другий не може поставити себе поза історією, зміст якої визначила Христова Євангелія: «Це, поперше, любов до ближнього, ця вища форма живої енергії, що виповнює серце людини й вимагає виходу і віддачі її. А потім — це головні складні частини сучасної людини, без яких вона не мисленна, а саме — ідея вільної особистости й ідея життя як офіри».

Це істини вічні і завжди нові, власне як нові умів їх подати Пастернак, витримавши роман у своїй концепції гуманізму. В цьому внутрішня його стрункість, поверховим читачем не бачена. У романі Пастернака ці відкриття на кожному кроці, зформульовані в його власному стилі. Наприклад, окреслення сучасних деспотій як варварського анахронізму і упередження проти революцій і переворотів, «які тривають тижні, щонайбільше — роки, а потім десятиліттями, віками покляються обмеженості, що привела до перевороту, як святині».

Щоб нарешті скінчити з Пастернаком і дійти до Солженіцина: гуманістична наснаженість «Доктора Живаго» підносить його на рівень кращих творів двадцятого віку, і якби шукати аналогій, то можна б назвати хіба творчий внесок у світову літературу Альбера Камю, так само увінчаного нобелівськими лаврами, у молодому ще віці.

Мабуть, цього переконання були й шведські академіки, коли нагороджували Пастернака, але промадська думка зробила своє, і їм почало здаватися, що в історії з Пастернаком вони дали себе втягнути в політичні комбінації. Логічним наслідком цього було їх фатальне рішення зрівноважити 1958 рік протилежною, і вже справді політичною, комбінацією: нагородити сталініста Шолохова, щоб той їм на глум уже не просто як член ЦК КПРС, а увінчаний нобелівськими лаврами повів боротьбу проти свободи думки, гльо-

рифікуючи отарність і жадаючи «не допускати до пера» (достоту його слова) Солженіцина. Цей миколаївський стиль нам так добре знайомий з історії з Шевченком («С заперещением писать и рисовать»), що ми не втрималися від спокуси назвати Спілку письменників СРСР відповіднішим її духові миколаївським окресленням: державним департаментом літератури.

Після цієї сумної події мусіло проминути кілька років, щоб Шведська академія прийшла до тями і нарешті вирівняла сумний інцидент з Шолоховим — нагородою Солженіцина. І знову скажемо: трудно було б у 1970 році зробити вдаліший вибір. Варто, щоб історія зберегла з цієї події два документи. Мабуть, цим разом 18 академіків були одноставні і не мають підстав вагатися: п'ятдесят діячів французької культури, серед яких не один міг бути сам достойним кандидатом на нагороду Нобеля, що висунули Солженіцина, і одноставна підтримка всього культурного світу зміцнюють їх у переконанні правильності їх рішення, що чути й з їхньої телеграми Солженіцинові. Це буде перший документ:

«Визнаючи епічну силу, з якою Ви утриваєте традиції російської літератури, і зокрема й особливо цінуючи Ваші романи „Раковий корпус“ і „В колі першого“, як й інші Ваші твори, присвячені обороні ідеалів гуманізму, Шведська королівська академія має приємність повідомити Вас, що сьогодні присуджена Вам нагорода Нобеля з літератури за цей рік... Щирі поздоровлення».

Говорячи про другий документ, вартий збереження для історії, ми мали на увазі не достойну відповідь на це повідомлення самого Солженіцина, а ту безіменну, укладену, мабуть, у погодженні з усіма департаментами імперії, що появилася в «Известиях» від 9 жовтня і була повторена в «Літературной газеті» від 14 жовтня 1970. Цю подаємо в повному перекладі:

«За відомостями закордонних газет і радіо, Нобелівський комітет присудив свою премію з літератури А. Солженіцину.

«У зв'язку з цим у секретаріаті Спілки письменників СРСР повідомили:

«Як уже відомо промадськості, твори цього літератора, нелегально вивезені за кордон і опубліковані там, давно використовуються реакційними колами Заходу з антирадянською метою.

«Радянські письменники неодноразово висловлювали в пресі своє ставлення до творчості і поведінки А. Солженіцина, які, як зазначалося секретаріатом правління Спілки письменників РСФРР, зайшли в суперечність з принципами і завданнями добровільного об'єднання радянських літераторів. Радянські письменники виключили А. Солженіцина з лав своєї спілки. Як ми знаємо, це рішення активно підтримала вся громадськість країни.

«Доводиться шкодувати, що Нобелівський комітет дозволив втягнути себе в недостойну гру, задуману ніяк не в інтересах розвитку духових вартостей і традицій літератури, а продиктовану спекулятивними політичними міркуваннями».

Вольтер сказав: «Служка залюбки користується термінологією свого стану: кожному своя мова». У цитованій заяві «Известий» фактотум став ніби в позу ображеної гідності. Але тут таки зірвався з тону і в доданому «Коментарі „Литературной газеты“» перейшов на «свою мову». Він знайшов тих, які зголосилися, ніби вони висунули кандидатуру Солженіцина: це редактор білогвардійського журналу в Брюсселі «Часовой» — «пан Орехов» і «якась мадам Баскен», що подорожувала до СРСР з «дорученнями вельми сумнівного характеру», принагідно купуючи старі російські ікони (для перепродажу, ясна річ). «Доручення вельми сумнівного характеру» відгадали відповідні органи й перекрили тій дамі дорогу до СРСР. Тоді вона, змагаючися з «паном Ореховим» за першість, вирішила висунути Солженіцина на нагороду Нобеля.

Можна б прийняти, що це говориться як жарт. Але ні. Це на те, щоб зовсім серйозно на рівень цих невідомих персонажів поставити і «Нобелівський комітет», бож: «Нобелівський комітет дозволив утягнути себе в недостойну гру», беручи до уваги головне «антирадянське спрямування» творчости Солженіцина.

Це, висловлена «своєю мовою», безсоромність вірного служки режиму. На кого розрахована, і хто їй повірить? Захід — ні. Бо має всю творчість Солженіцина в мільйонних накладах всіма мовами. Радянський читач? Поготів — ні. Бож і він знає Солженіцина, і як йому трудно добитися до «Ракового корпусу» чи «В колі першому», то вистачає й «Один день Івана Денисовича», на щастя, надрукованого в листопадовому числі журналу «Новый мир» за 1962 рік.

На другий день після появи цього журналу в кіосках нікому доти не відомий Солженіцин став найулюбленишим письменником російської літератури від часу «воцарення» Сталіна. Визнаний одностайно. Віктор Некрасов, що невдовзі по тому був у Парижі, висловив загальну думку, заявивши французьким колегам, що з Солженіцина починається нова доба в російській літературі, і далі письменники не можуть писати так, як писали досі. Це авторитетне свідчення достатньо промовляє за те, що справа не в «політичній грі».

Але в останньому Некрасов помилився. Висловлюючись стилем Солженіцина, можна сказати: можуть і пишуть. Апарат пригноблення працює далі бездоганно, і замість кожного Солженіцина, якого «не допускають до пера» (і того ж Некрасова), можна висунути десять Кочетових, і можна хизуватися невпинним зростанням літератури на підставі статистики: число задрукованих аркушів рік-у-рік зростає. Хоч читати нічого. Цей моторошний стан майстерно віддав Солже-

ніщин через сприймання наївного Дьомки з «Ракового корпусу»:

«Тоді він узяв дещо легшу книжку — „Жива вода” якогось Кожевнікова, що зарвав сталінську премію. Це був А. Кожевніков, а то ще був і С. Кожевніков. Дьомці робилося страшно, що письменників так багато. У минулому віці письменників було чоловіка з десять, і всі великі. А в цьому — тисячі, одну букву зміни, — і новий письменник. То був Сафронов, а то Сафонов, здається, не один. Та й Сафронов — чи один? Прочитати їх книжки ніхто не може встигнути. А яку прочитаєш — так ніби й не читав. Письменники виринали нікому не відомі, діставали сталінські премії, як у воду зникали».

Щоб актуалізувати тему: той самий (далебі — гірший) стан і в українській літературі. Намість творчо убитих півдесятка справжніх поетів (Л. Костенко, І. Драч, Г. Кириченко, Б. Мамайсур і ще кілька), достоту десятками виганяють нових і нових на сторінки кожного числа «Дніпра». Вони відразу й зникають, так що й прізвиська їх годі запам'ятати. Дехто й на еміграції захоплюється числами: мовляв, щороку сотні нових поетів, на час п'ятого з'їзду (осінь 1966) реєстр Спілки письменників України доходив числа 800, а тепер перевищує тисячу. Я ж того переконання, що це замасковане убивство поетичного мистецтва: один талановитий небезпечніший сотні ніяких. І як є щось відрадне в цій масовості, то хіба показник: як багато молодих людей ще не соромляться віршувати українською мовою.

Головне обвинувачення Солженіцину — антисоветчина. Воно ніби обґрунтоване, але не так просто, як здається. З застереженням: якщо теперішня влада ідентифікує себе з сталінізмом, тоді — так. Солженіцин виразно здекларований антисталініст.

Він належить до письменників, що пишуть виключно про особисто пережиті, можна б сказати — письменників «автобіографічних». Роля фантазії в нього обмежена до втворення типажу, на якому він конкретизує свої спостереження в образному втіленні. Коло його обсервації обмежується замкненими суспільними середовищами, типовими утворами його доби.

Математик за освітою, командир батареї в останній війні, Солженіцин був схоплений (за непоштивий вислів про Сталіна в приватному листі) з фронту, вже під Берліном, і відправлений до концтабору. Так сама система терору встала його в специфічно сталінське замкнене середовище, визначивши тематику його творчості. «Один день Івана Денисовича» — пережитий у таборі суворого режиму. Це, мабуть, дев'яте коло Дантового пекла. Працював якийсь час в упривілейованому таборі, на «шарашці» під Москвою, де в'язні-фахівці трудилися над винаходами таких «корисних» речей, як підслухові апарати, спеціальні фотокамери для шпигунів тощо, і за це мали привілей діставати навіть ци-

гарки й масло, Солженіцин описав це середовище — як перше коло Дантового пекла. Звідси символічна назва роману.

Солженіцину закидали не тільки і не так те, що він зосередив свою увагу на неприємній темі концтаборів, як те, що його концтабір ніби в мініятурі є образом усього радянського суспільства. Але цей закид явно не на ту адресу: Солженіцин не винен, що воно так і є. Не з літераторів один український в'язень у листі з Мордовії, не вдаючися до мистецьких форм вислову, узагальнив враження: концтабір не такий страшний, як здається; у ньому життя те саме, що й на волі, тільки на волі «зона» більша (територія табору, обведена колючим дротом).

Подібна до попередніх і генеза роману «Раковий корпус». Захворівши ще в таборі на рак шлунку, Солженіцин уже по виході з табору, але на засланні, добився на лікування до ракового корпусу лікарні, і хворі з його оточення стали героями роману. Коли на засіданні правління Спілки письменників СРСР обговорювалося питання публікації роману в «Новом мире», Константин Федін виступив категорично проти, бо, мовляв, роман сугерує думку, що все радянське суспільство, на подобу ракового корпусу, невиліковно хворе, ракове. Солженіцин категорично й зовсім щиро боронився: нічого більше не було йому в думці, як віддати ситуацію людей, приречених на смерть. Обидва по-своєму мали рацію й не мали. Могло так і бути, як твердив Солженіцин: ніяких узагальнень у його задумі не було. А попри це так вийшло. Та чи знову вина його в тому, що Сталін збудував таке суспільство, яке уподобилося раковому корпусові? А Федін, констатуючи цей об'єктивний вислід, не мав рації, бо не хотів повірити, щоб таке сталося саме собою. Наче б забув, що в мистецтві все можливе, бо уріс у систему, в якій письменники пишуть тільки на замовлення.

У радянській критиці зловживають кумедною формулою: «письменник оспівує». А як замислитися, то вона має свій зміст: вони ж справді «оспівають» партію, комунізм, героїзм комуністичної праці — усе, що за директивою і статутом їх спілки належить оспівувати. Солженіцин не оспівує своїх персонажів: він різьбить. А читач наче б присутній в ательє майстра і бачить, як той з камінної брили на першій сторінці «Ракового корпусу» починає витягати парсуну сталініста Русанова. Коли цей останній у кінці роману переступає поріг ракового корпусу, щоб повернутися додому, образ його готовий до останньої рисочки, як уміли різьбити майстри ренесансу. Перед вами живий служка сталінської системи, що «любить свій великий народ», «готовий життя віддати за народ», але ненавидить... «населення», якому ніколи не можна довіряти, його треба тримати в лещатах анкет за дерматиновими дверима «особливих відділів», щоб кожен знав, що на нього завжди готовий маршрут до Мордовії. А взагалі «народ» — він любить.

Цілу галерію типів вирізьбив Солженіцин: невинних, як Іван Денисович, що повернувся з німецького оточення до своїх, не бачивши живого німця, і дістав десять років як німецький агент; інженерів і винахідників (серед них і така дивина як Рубін, що карається в концтаборі, але не може зректися Маркса); і сексотів з самих же в'язнів; і генералів з сталінських міністерств терору, і самого Сталіна. Мистецькою і людською правдою, піднесеною до рівня, коли між обома стоїть знак тотожності, ці образи безсмертні, бо в майбутньому ніколи з постанов з'їздів і пленумів (і з промов Брежнєва на них) не можна буде уявити нашу дійсність так пластично, як з прози Солженіцина. Тоді збудеться речення в анекдоті, за якою на питання: хто такий Брежнєв, будуть відповідати — мабуть, якийсь політик з доби Солженіцина.

Той «ніякий» із ста проти одного, що хочуть закричати Солженіцина, не тільки надійний для влади, а й агресивний з особистої заздрости: заздрий він, що йому бракує і обдарування й сміливости, щоб бути самому індивідуальністю і сказати, як Пастернак: «Я один, все тоне в фарисействі». Він душить усе живе в літературі, показуючи пальцем на кожного, хто підноситься вище. Він ще раз задушив відродження на Україні шістдесятих років. Він і кричатиме, щоб Солженіцина стягнути вниз, утопити в отарності. Він говоритиме про «політичну гру» у випадку нагороди Солженіцина, вимагаючи знову для зрівноваження нагородити когось із своїх, такого, як Шолохов. Цим разом з погляду цього «ніякого» першим кандидатом був би Константин Федін, який очолив переслідування Солженіцина і домігся його заборони в СРСР. Але будемо сподіватися, що правило, за яким історія не повторюється, — цим разом буде дійсне.

В обороні А. Солженіцина

Мстислав Ростропович

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

редакторам газет «Правда», «Известия», «Литературная газета» і «Советская культура».

Шановний товаришу редакторе!

Уже не є секретом, що Александр Ісайович Солженіцин живе в моєму будинку під Москвою. На моїх очах сталося і його виключення з Спілки письменників у той самий час, коли він посилено працював над романом про 1914 рік. І от тепер нагорода його Нобелівською премією та газетна кампанія з цього приводу. Ця остання і змушує мене взятися за листа до Вас.

За моєї пам'яті вже втретє радянський письменник дістає Нобелівську премію, при чому у двох випадках з трьох ми розглядаємо надання премії як брудну політичну гру, а в одному (Шолохов) — як справедливе визнання провідного світового значення нашої літератури.

Якби свого часу Шолохов відмовився прийняти премію з рук тих, хто надав її Пастернакові з міркувань холодної війни, я зрозумів би що й надалі ми не довіряємо об'єктивності й чесності шведський академіків. А тепер виходить так, що ми вибірково то з вдячністю приймаємо Нобелівські премії з літератури, то лаємося. А що коли наступного разу премію нададуть товаришеві Кочетову? — адже треба буде взяти!? Чому через день після надання премії Солженіцину в наших газетах з'являється дивне повідомлення з приводу розмови кореспондента Ікс з представником секретаріату Спілки письменників Ікс про те, що вся промадськість країни (тобто, очевидно, і всі вчені, і всі музики, і так далі) активно підтримала виключення його з Спілки письменників? Чому «Литературная газета» тенденційно добирає з безлічі західніх газет лише висловлювання американської та шведської комуністичних газет, поминаючи такі без порівняння більш популярні і значні комуністичні газети, як «Юманіте», «Летр франсез», «Уніта», не кажучи вже про безліч некомуністичних? Якщо ми віримо якомусь критикові Боноскі, то як бути з думкою таких видатних письменників, як Бель, Арагон, Франсуа Моріак?

Я пам'ятаю і хотів би нагадати Вам наші газети тисяча дев'ятсот сорок восьмого року. Скільки нісенітниць писалося

там з приводу визначних тепер велетнів нашої музики Сергія Прокоф'єва та Дмитра Шостаковича. Наприклад: «Товариші Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Шибалін, Н. Мясковський та інші! Ваша атональна дисгармонійна музика органічно чужа народові... формалістичне трюкацтво виникає тоді, коли наявного таланту не багато, а дуже багато претенсій на новаторство... Ми зовсім не сприймаємо музики Шостаковича, Мясковського, Прокоф'єва. Нема в ній ладу, порядку, нема широкої співучости, мелодії».

Нині, коли подивився на газети тих років, стає за багато речей нестерпно соромно. За те, що три десятки років не звучала опера «Катерина Ізмайлова», що С. Прокоф'єв за життя так і не почув останнього варіанту своєї опери «Війна і мир» та симфонії-концерту для віолончелі з оркестрою, що існували офіційні списки заборонених творів Шостаковича, Прокоф'єва, Мясковського, Хачатуряна.

Невже прожитий час не навчив нас обережно ставитися до розтрошування талановитих людей? Не говорити від імени всього народу? Не змушувати людей висловлюватися про те, чого вони просто не читали або не чули? Я з гордістю згадую, що не прийшов на збори діячів культури в Центральному будинку працівників мистецтв, де паплюжили Бориса Пастернака і намічався мій виступ, де мені «доручили» критикувати «Доктора Живаго», якого я в той час ще не читав.

Тисяча дев'яносто сорок восьмого року були списки заборонених творів. Тепер віддають перевагу усним заборонам, посилаючися на те, що «є думка», що це не рекомендують. Де й у кого «є думка» — годі встановити. Чому, наприклад, Галіні Вишневській заборонили виконувати в її концерті в Москві блискучий вокальний цикл Бориса Чайковського на слова Йосипа Бродського? Чому кілька разів перешкоджали виконувати цикл Шостаковича на слова Саміа Чорного (хоча тексти у нас були видані)? Чому дивні труднощі супроводжували виконання тринадцятої та чотирнадцятої симфоній Шостаковича? Знову, видно, «була думка»...

У кого виникла «думка», що Солженіцина треба вигнати з Спілки письменників? — мені не пощастило в'яснити, хоча я цим дуже цікавився. Ледве чи п'ять рязанських письменників-мушкетерів наважились учинити це самі без таємничої «думки». Видно, «думка» перешкодила моїм співвітчизникам і пізнати проданий нами за кордон фільм Тарковського «Андрій Рубльов», який мені пощастило бачити серед захоплених парижан. Очевидно, так само, «думка» перешкодила випустити у світ «Раковий корпус» Солженіцина, який уже був вискладаний у журналі «Новий мир». От коли б його надрукували в нас, тоді його відкрито й широко обговорили б на користь авторів та читачам.

Я не заторкую ні політичних, ні економічних питань нашої країни. Є люди, які на цьому розуміються ліпше за мене, але поясніть мені, будь ласка, чому саме в нашій літе-

ратурі й мистецтві так часто вирішальне слово належить людям, котрі в цьому абсолютно некомпетентні? Чому їм дають право дискредитувати наше мистецтво в очах нашого народу?

Я розвурцую старе не для того, щоб буркотіти, а щоб не довелося в майбутньому, скажімо, ще через двадцять років, соромливо приховувати сьогоднішні газети.

Кожна людина повинна мати право без страху самостійно мислити й висловлюватися про те, що їй відоме, особисто продумане, пережите, а не тільки дещо варіювати закладену в неї «думку». До вільного обговорення без підказів та осмикування ми обов'язково дійдемо!

Я знаю, що після мого листа неодмінно з'явиться «думка» і про мене, але я не боюся її і відверто висловлюю те, що думаю. Таланти, які становлять нашу гордість, не треба піддавати попередньому побиттю. Я знаю багато творів Солженіцина, люблю їх, вважаю, що він вистраждав право писати правду, як її бачить, і не бачу причини приховувати своє ставлення до нього, коли проти нього розгорнено кампанію.

31 жовтня 1970 року.

Мстислав Ростропович

Теорія і дійсність (V)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ, ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Григорій Костюк

IV. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДОБУ «ВОЄННОГО СОЮЗУ» (ЧЕРВЕНЬ 1919 — СІЧЕНЬ 1921)

Директива для створення такого союзу вийшла, як і все інше, від ЦК РКП(б). У травні 1919, коли національна стихія запрошувала розростися в велику відпорну силу,¹ В. Ленін написав і провів через Центральний комітет РКП(б) «Проект директиви ЦК про воєнну єдність». Основні пункти цієї знаменитої директиви такі:

¹ Особливо небезпечна ситуація тоді створилася була на Україні. З одного боку, регулярна війна з армією УНР, що чинила опір російській червоній армії, яка наступала, а з другого — в наслідок безоглядної централістичної політики РКП(б), зокрема й особливо її агентури на Україні — КП(б)У, — на території, що її зайняла червона армія, почався сильний рух опору з боку саме тих українських сил, що рвали з політикою УНР, ставали на радянську платформу і готові були до співпраці з радянською Росією на базі рівності і незалежності. Маємо на увазі боротьбістів (ліву течію української партії соціалістів-революціонерів) і незалежників (досить сильний відлам від УСДРП) на чолі з М. Ткаченком, Ю. Мазуренком, М. Авдіенком та А. Річицьким. Конфліктні ситуації так загострилися, що незалежники в травні 1919 перейшли в підпілля, створили Повстанський революційний комітет і Головний штаб повстанських військ України на чолі з Юрієм Мазуренком. У червні, від імені Повстанського революційного комітету й Головного штабу повстанських військ України Юрій Мазуренко вислав відомий «Ультиматум» «Голові так званого українського робітничо-селянського уряду Раковському», в якому поставив вимогу, як урядові окупаційному, покинути нетайно Україну і вивести всі свої війська з її території. Ріс і поглиблювався конфлікт між РКП(б)-КП(б)У і боротьбістами. Від розриву і вибуху їх повстання врятував лише зручний маневр Леніна, у висліді якого боротьбісти злилися з КП(б)У.

Про це все дивись: а) *В. Винниченко*, Відродження нації, т. III, стор. 328-348; б) *В. І. Ленін*, Полн. собр. соч., т. 40, стор. 266; в) *І. Майстренко*, Borot'bism, A Charter in the History of Ukrainian Communism; Research Program on the U.S.S.R., New York, 1954; г) *Н. І. Сутриненко*, Очерки гражданской войны..., стор. 342-350; д) «Боротьба», орган центрального комітету Української комуністичної партії (боротьбістів) за 1919 рік. Зокрема: 30. XII. 1919, Звернення

«Беручи до уваги, —

1) що РСФРР примушена, в спілці з братерськими радянськими республіками України, Латвії, Естонії, Литви і Білорусії, провадити оборонну боротьбу проти спільного ворога — світового імперіялізму і чорносотенної, білогвардійської контрреволюції, що її він підтримує;

2) що конечною умовою успіху цієї війни є єдине командування всіма відділами червоної армії і найсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами і ресурсами соціалістичних республік, зокрема, всім апаратом військового постачання, а також залізничним транспортом...

ЦК РКП(б) ухвалив:

1) визнати безумовно потрібним на весь час соціалістичної оборонної війни об'єднання всієї справи постачання червоної армії під єдиним керівництвом Ради оборони та інших центральних установ РСФРР;

2) визнати безумовно потрібним на весь час соціалістичної оборонної війни об'єднання залізничного транспорту і керування залізничною мережею на всьому просторі братерських соціалістичних республік під керівництвом і управлінням народнього комісаріату шляхів сполучення РСФРР;

3) визнати не сумісним з інтересами оборони існування в братерських радянських республіках окремих органів постачання червоної армії;

4) визнати, що підлягають анулюванню всі декрети, які стосуються постачання червоної армії і залізничного транспорту чи керування залізничною мережею, оскільки вони протирічять постановам і декретам, що регулюють постачання червоної армії РСФРР, а також керування залізничним транспортом і залізничною мережею РСФРР».²

Само собою зрозуміло, що цей «Проект директиви ЦК» відразу став наказом до дії для всіх клітин партії, а звідси — для всіх радянських керівних органів з ЦВК кожної республіки включно. Уже 3 травня 1919 в «Известиях» ВЦВК РСФРР був опублікований заклик від литовського і білоруського представництва в РСФРР, у якому йшла мова про смертельну загрозу з боку «імперіялізму всього світу» і, у зв'язку з цим, про konieczність «трудящих Литви і Білорусії найтісніше об'єднатися з трудящими РСФРР». 18 травня 1919 ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет), уже цілком у пляні директиви ЦК, прийняв ухвалу «Про об'єднання воєнних сил радянських республік» і доручив своїй президії звер-

за підписом зав. оргістра ЦК О. Шумського: «До губкомів, повіткомів і комосів (комуністичних осередків) УКП (боротьбістів)», у справі цюкування з боку КП(б)У УКП (боротьбістів). — Архів YIVO — Єврейського наукового дослідного інституту в Нью-Йорку.

² Ленинский сборник, XXXIV, стор. 120—121.

нутися до ЦВК всіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби».³

31 травня 1919 Рада оборони РСФРР одержала з Менську телеграму від голови Ради оборони Білоруської РСР М'яснікова, в якій він від імени «Ради оборони Литви й Білорусії» пропонував: «...встановити всім радянським республікам тісний военний союз з єдиним военним командуванням» і, зважаючи знову ж таки на загрозу міжнародного імперіалізму, «просити терміново обговорити дану пропозицію на засіданні ВЦВК і про ухвалу нас повідомити».⁴ ВЦВК РСФРР не змусив себе довго просити. Вже 1 червня 1919 (тобто, мабуть, у той же день, як одержано телеграму від М'яснікова) відбулося засідання ВЦВК, де в роблено-помпезних святочних обставинах, за участю представників від Литви, Латвії, Білорусії, України та інших, була прийнята ухвала про утворення воєнного союзу радянських республік. «Народи Російської Федерації, України, Литви, Латвії і Білорусії, на добровільній базі, на основі визнання самовизначення націй, створили воєнний союз проти зовнішнього ворога», — коментують цю подію сучасні дослідники.⁵

«Воєнний союз всіх згаданих радянських соціалістичних республік повинен бути першою відповіддю на наступ загальних ворогів», — проголошувалося в декреті ВЦВК від 1 червня 1919.⁶ «При цьому, — як стверджує інший найновіший дослідник, — всі представники у своїх промовах підкреслювали, що РСФРР покликана очолити цей воєнний союз».⁷

Згідно з цією ухвалою ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919, повинні були об'єднатися такі державні інституції республік:

- 1) воєнні організації і воєнне командування;
- 2) ради народного господарства;
- 3) залізничні управління й господарства;
- 4) фінанси;
- 5) комісаріяти праці.⁸

Ця ухвала, що згодом стала законом, була негайно проведена в життя. Можна безномилково твердити, що після 1 червня 1919 уряд кожної неросійської республіки втратив понад половину своєї ефективної влади і незалежності.

Де шукати причин таких далекосяжних і безумовних поступок?

³ а) История советской конституции..., стор. 62; б) Історія держави і права Української РСР, т. I, стор. 220—223.

⁴ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 63.

⁵ История международных отношений, стор. 139.

⁶ Там таки.

⁷ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 63.

⁸ Собрание узаконений рабочего и крестьянского правительства РСФРР, Москва, 1919, док. ч. 21, стор. 264. Далі пишемо: СУ.

Були дві основні причини, що зумовили, на нашу думку, ці поступки і цей нерівний та непочесний «воєнний союз». Перша — це те, що радянський уряд кожної національної республіки не був у справжньому розумінні урядом тої чи іншої республіки. Він не виник з надр даного народу, не був органічним породженням у процесі розгортання й поглиблення національної революції даного народу, не був ніколи обраний народом і відповідальний перед ним. Він був усюди накинений народові ззовні, з Москви. Його обов'язком і завданням було не виконувати волю народу, якого він, в силу обставин, репрезентував і очолював, а бути лише слухняним і виконним знаряддям тих сил, що йому доручили цю функцію. Це не значить, що були вони просто платними агентами Москви. Ні. Були це переважно ідейні члени Російської комуністичної партії, централісти і переконані прибічники великопростірних держав. Виховані в російській культурній атмосфері і на централістичній програмі РКП(б), вони не мали жодного зрозуміння до національно-визвольних рухів поневолених народів. Національна проблематика була їм, за дуже незначним винятком, чужа і ворожа. Дивилися вони на неї як на прикре гальмо, що заважає швидко і безболісно об'єднати всі народи, само собою зрозуміло, навколо РСФРР. Тож зрозуміло, що цей керівний партійний і радянський апарат кожної республіки, саме з такою ідеологічною настановою, з ентузіазмом підхопив «Директиву ЦК про воєнну єдність» і, не дивлячися на енергійний опір національних елементів у багатьох республіках,⁹ негайно здійснив їх.

Друга причина — міжнародні обставини і політика держав Антанти супроти новопосталих молодих національних республік.

Політика держав Антанти, особливо після підписання мирного договору між радою народних комісарів РСФРР з Центральними державами — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною¹⁰ — виявилася у формі: 1) блокади й інтервенції, 2) активної допомоги арміям царських генералів (Юденіч, Колчак, Врангель, Денікін та ін.), що під прапором реставрації старої царської імперії і знищення радянської влади почали саме тоді промадянську війну, і 3) повної ігнорації новопосталих національних держав та національно-визвольних прагнень неросійських народів. У наслідок саме такої політики Антанти, що обперлася на націоналістичні імперські, реставраторські сили старих російських генералів, — як РСФРР, так і всі новопосталі національні республіки опинилися перед спільною смертельною загрозою з боку

⁹ а) Ленинський збірник, XXXV, Проект резолюції об українській партії боротьбистів, стор. 93—94; б) С. И. Якубовская, Об'единительное движение, стор. 68—69; в) Н. И. Супруненко, Очерки истории гражданской войны; стор. 165—167.

¹⁰ а) История международных отношений, т. I, стор. 53—56; б) ВСЭ, Москва, 1927, т. 7, стор. 437—438.

спільного ворога. Ця загроза великою мірою й зумовила створення вимушеного спільного фронту неросійських радянських республік з РСФРР. Бо що залишалося робити тоді, в тих безвихідних міжнародних обставинах неросійським народам? Армії царських генералів, за всебічною підтримкою могутньої Антанти, несли їм на багнетах соціальну реставрацію і національну неволю, тобто несли саме те, чого собі ніхто з народів колишньої російської імперії не бажав. У протилежність до білих генералів, більшовики були послідовними ворогами реставрації соціальної і принаймні голосно декларували право всіх народів на національну свободу і державну незалежність. Ці обставини вирішили все. Повстанські заго-ни, ба навіть дивізії неросійських народів, що повстали проти наступу реставраторів і «єдинонеїлімців», розгорнули велику бойову акцію. Десанти інтервенційних армій Антанти були відкинуті. (Згадаймо операції хоча б української повстанчої армії під командою Григорієва і Тютюнника в районі Одеси). Тил озброєної до зубів армії генерала Денікіна був розхитаний повстанськими з'єднаннями. Це у великій мірі полегшило переможний наступ червоної армії. До цього в свій час голосно признався навіть сам Сталін. У промові на XII з'їзді партії (1923) він про це сказав так:

«Не забудьте, що якби ми в запіллі у Колчака, Денікіна, Врангеля і Юденіча не мали раніше поневолених народів, котрі підривали запіллі цих генералів... якби не це співчуття, ми не повалили б ні одного з цих генералів. У той же час, коли ми йшли на них, у затиллі в них почався розвал. Чому? Тому що ці генерали опиралися на колонізаторський елемент з козаків, вони малювали перед поневоленими народами перспективу дальшого їх поневолення, і ці поневолені народи примушені були йти до нас в обійми, коли ми розгортали прапор звільнення цих пригнічених народів. Ось що вирішило долю цих генералів, ось сума фактів, які заслонені успіхами наших військ, але які в останньому рахунку вирішили все».¹¹ (Підкреслення всюди наше — Г. К.).

Отже така є друга і чи не основна причина, яка улегшила й зумовила реалізацію ідеї «воєнного союзу» саме в середині 1919 року. То був напружений і непевний час. Війна з інтервенційними силами, з одного боку, а з демократичними — Україна, Литва, Латвія, Естонія, Прузія та інші — з другого, ще далеко не закінчилася. Переможний кінець її тоді передбачити було ще трудно. Зріст і зміцнення нових національних сил, як у сітці самої Російської комуністичної партії, так і в межах національних республік, опанованих радянською владою, тобто виникнення тих політичних сил, що пізніше дістали назву «націонал-комунізму», великою мірою гальмували централістичні, уніфікаційні апетити Москви,

¹¹ а) Дванадцятий с'їзд Російської Коммунистической Партии (большевиков). Москва, 1923, стор. 445; б) В. И. Ленин, Полное собр. соч., т. 39 стор. 396—397.

стримували провідні кола РКП(б) від стовідсоткових висновків, що випливали з «договору про военний союз» від 1 червня 1919. Треба було вичікувати кращого часу. Більше того, треба було йти навіть часом на дуже відчутні поступки цим силам, щоб у тяжкий і непевний час не розпалювати антагонізму між незалежниками і централістами. Тут треба шукати причини угоди з боротьбістами й утворення з ними коаліційного радянського уряду у травні 1919 року.¹² Це зумовило й відому резолюцію ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 «Про радянську владу на Україні», де ще раз було проголошено, що «РКП(б) стоїть неухильно на позиції визнання незалежності УРСР» і в справі української культури, мови, історії та провідної ролі місцевого національного елемента в державному будівництві давалися ясні й позитивні для України вказівки.¹³

Проте ця тактика і ці обіцянки не були довговічні. З розвитком подій, з новими перемогами на фронті, зростало бажання поглиблювати і поширювати пункти «воєнного союзу». Воєнний союз, що формально був створений тільки ніби «на час соціалістичної оборонної війни», по суті вважався вже тільки першим кроком до дальшого об'єднання. Наступна практика показала, що існування «договору про воєнний союз» між республіками далеко не гарантує бажаної господарської й політичної уніфікації. Тому на кінець 1920 року, як тільки перспективи переможного кінця війни з інтервентами і ретставраторами, з одного боку, та самостійницько-демократичними силами національних республік — з другого, вже майже було видно, відразу, з новою гостротою, стало питання про дальшу господарську і політичну уніфікацію. Щоб улегшити цей процес, щоб поставити його у певні законні рамки, в керівній верхівці РКП(б) виникла ідея підписання цілого ряду нових союзно-господарських договорів. Російський дослідник історії цієї доби, на якого ми вже не раз посилалися, про це пише так:

«Спільність нових завдань, що постали перед радянськими республіками, дала новий поштовх об'єднувальному рухові. Договір про воєнний союз радянських республік, що був підписаний у червні 1919, виявився недостатнім в нових умовах. У 1920—21 рр. між незалежними радянськими республіками було підписано низку союзних договорів, зміст яких визначили нові завдання».¹⁴

Це був початок нової доби у взаєминах між республіками, що їх історики називають уже «добою договірних стосунків». Ця доба припадає на роки: від початку 1921 до кінця 1922, тобто до створення СРСР.

Яка ж особливість цієї доби?

¹² Н. И. Супруненко, Очерки истории гражданской войны..., стор. 227—228.

¹³ В. И. Ленин, О национальном вопросе... стор. 501—503.

¹⁴ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 87.

Початок цієї доби ознаменувався остаточними перемогами червоної армії над інтервенційними десантами Антанти і реставраторськими арміями царських генералів. Рівночасно кількарічна війна РСФРР з Україною, Білорусією, Грузією, Азербайджаном, Вірменією, Туркестаном та іншими демократичними республіками закінчилася також перемогою більшовиків і радянізацією цих республік.

«Таким чином, на початок 1921 року територія радянських республік на всьому просторі, за винятком Далекого Сходу, була звільнена від інтервентів».¹

Перехід від війни до політики мирного співжиття й господарської відбудови з новою гостротою поставив на порядок дня господарську, а з нею обов'язково національну проблему. Здавалося, що підписаний в обставинах спільної межової безпеки воєнно-господарський договір між радянськими республіками тепер уже втратив свою вагу і мав би бути анульований. Адже, як це вже було сказано в «Проекті директиви ЦК про воєнну єдність», що лягла в основу всіх наступних договорів, кількакратно підкреслювалося, що таке об'єднання потрібне було лише «на весь час соціалістичної оборонної війни». Оборонна війна на 1921 рік скінчилася. Міжнародна кон'юнктура складалася так, що на нову війну не заносилася. Але уряд РСФРР у цих нових обставинах не тільки не думав анулювати старі господарсько-воєнні договори з національними республіками, а, ввійшовши в смак «провідної і керівної республіки» чи, як висловлюється С. І. Якубовська, в «ролю загальнофедеративного уряду»,² почав виявляти все нові і нові уніфікаційні вимоги та пляни.

У зв'язку з новою економічною політикою — НЕП (березень 1921), з новими міжнародними обставинами (зняття блокади, «дух Генуї») і розвитком зовнішньої торгівлі (торговий договір з Англією 1921) тощо постають нові ускладнення між договірними радянськими республіками. Централістична політика Москви в цих нових мирних умовах не послаблювалася, а навпаки, посилювалася. РСФРР аж ніяк не могла і не хотіла толерувати незалежної дипломатичної і торговельної політики інших радянських республік, хоч це право їм, згідно з конституцією, належало. Історичні факти і документи свідчать, що РКП(б), — централізована і провідна сила всіх радянських республік, — вже з 1920 року вживала все нових і нових заходів до все більшої уніфікації господарського і політичного життя всіх республік навколо РСФРР. Взаємостосунки між радянськими республіками в цю добу ще зовсім мало вивчені. Документи, які об'єктивно і всебічно висвітлюють національні взаємини між радянськими республіками, ще

¹ С. І. Якубовская, Об'єдинительное движение . . , стор. 70.

² Там таки, стор. 129.

мало опубліковані. Але вже те, що досі появилoся друком, свідчить, що доба так зв. «договірних стосунків» була добою напруженої дипломатичної, політичної та економічної війни між РСФРР і її тодішніми нерівноправними союзниками. Це роки, з одного боку, послідовного, впертого, улесливого і підступного агресивного наступу розгорненим фронтом централістичних та уніфікаційних сил Москви, а з другого — зросту і зміцнення активного опору цьому наступові в усіх національних республіках.

Перший союзний договір, що започаткував «добу договірних стосунків», а значить — «холодну війну» на новому етапі, був підписаний між Росією і Україною 29 грудня 1920 і того ж дня затверджений VIII з'їздом рад російської республіки. Згідно з цим договором РСФРР і УРСР вступили в новий «воєнний і господарський союз», за яким передбачалося об'єднання таких комісаріятів обох республік: 1) воєнних і морських справ; 2) зовнішньої торгівлі; 3) фінансів; 4) НКПС — Народного комісаріату шляхів сполучення; 5) праці; 6) пошти і телеграфу; 7) ВРНГ (Вищої ради народного господарства).³ Функції всіх цих об'єднаних наркоматів республік передавалися відповідним наркоматам при раднаркомі РСФРР, у яких після цього скупчувалась уся влада над договірною республікою.⁴ Як бачимо з переліку об'єднаних наркоматів, всі основні галузі господарства і політики, за винятком покищо тільки НКЗС (закордонні справи), переходили цілковито під керівництво ради народних комісарів РСФРР.

Аналогічний договір був підписаний у січні 1921 між РСФРР і Білорусією.⁵

Складніший і довший процес уніфікації відбувався в закавказьких республіках, але в кінцевому висліді всі вони «підписали» аналогічні з Україною «союзні договори».

Спробуємо подати декілька прикладів з цієї «об'єднувальної акції» в усіх цих основних галузях господарства і політики в кожній національній республіці.

У добу договірних стосунків процес уніфікації воєнних сил не становив уже жодних труднощів. Процес об'єднання воєнних сил, допоміжного господарства і транспорту був в основному завершений у попередню добу «воєнного союзу». Не зважаючи на те, що «соціалістична оборонна війна» скінчилася, об'єднання воєнних сил залишалось і зміцнювалось. Уряд тої чи іншої республіки вже не мав нічого до говорення в цій справі. У його руках не було жодного, навіть невеличкого, підлеглого йому, озброєного загону.

Уніфікації промисловости і господарства приділено тепер головну увагу. Оскільки на той час Фінляндія, прибал-

³ С'езды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях. Сборник документов, Москва, 1939, стор. 183. Далі: С'езды Советов РСФСР.

⁴ Там таки, стор. 184.

⁵ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 93.

тицькі країни (Литва, Латвія й Естонія) та Польща, завдяки сприятливій для них міжнародній кон'юнктурі, остаточно відірвалися від Росії й створили свої незалежні держави, основна господарська та політична «об'єднувальна акція» з боку Москви була зосереджена на Україні, Білорусії, Азербайджані, Вірменії, Грузії та на середньоазійських народах. Для України й Білорусії «союзний договір» лише закріпив і поглибив те, що було вже зафіксоване у «воєнному договорі» від 1 червня 1919. Новим, свіжим і децю, можливо, несподіваним був цей «добровільний об'єднувальний процес» у цій-но радянیزованих республіках Закавказзя.

29 квітня 1920 російська червона армія ввійшла в Баку й проголосила в Азербайджані радянську владу. Негайно після того між Азербайджаном і РСФРР була підписана насамперед залізнична угода. У цій угоді вперше було зафіксовано, що «всі залізничні лінії, які проходять на території Азербайджанської Соціалістичної Радянської Республіки... включаються в сітку шляхів РСФРР».⁶

30 вересня 1920 в Москві був підписаний між Росією й Азербайджаном договір про «воєнно-господарський і фінансовий союз». У статті першій договору записано: «Азербайджан і Росія підписують між собою тісний воєнний і фінансово-економічний союз».⁷ Стаття друга зобов'язувала в найкоротший термін об'єднати воєнні органи обох республік, органи народного господарства, зовнішньої торгівлі, транспорту, фінансів, пошти і телеграфу».⁸ В угоді в справі про-довольчих питань зазначалося, що на території Азербайджану розповсюджується дія всіх монополій, що є на території Росії, а також вказувалося, що відтепер Азербайджан буде постачатися за пляном наркомпроду РСФРР.⁹ Щодо керування справами зв'язку, то в окремій угоді про це зазначалося, що на території Азербайджану запроваджуються ті ж самі закони й ухвали, що й в РСФРР, і що «основні магістралі поштового, телеграфного і телефонного зв'язку, що йдуть від Російської Республіки, потужні радіостанції на території Азербайджану, як рівно ж і міжнародні поштово-телеграфні сполучення переходять у безпосереднє відання наркомпошту РСФРР».¹⁰

У справах фінансових наркомфін РСФРР призначив відразу свого уповноваженого при раднаркомі Азербайджану з правом ухвального голосу.¹¹

Надзвичайно цікава угода в справі зовнішньої торгівлі. У цій угоді значиться, що всі економічні стосунки з іншими країнами та підписання угод чи договорів з ними Азербайд-

⁶ СУ, 1920, ч. 76, стор. 360.

⁷ История советской конституции..., стор. 146.

⁸ Там таки.

⁹ Там таки, стор. 148.

¹⁰ Там таки, стор. 149.

¹¹ Там таки, стор. 151—152.

жан провадить через наркомзовнішторг РСФРР. Наркомзовнішторгові Азербайджану (який за конституцією незалежної республіки мусів таки бути) давалося право самостійних торгових зв'язків лише з Закавказзям, Персією і Туреччиною. При цьому для торговельного обміну з цими країнами, згідно з регламентом тої угоди, Азербайджан має право використовувати всі товари, за винятком нафти.¹² Це звучить більше ніж інтересно. Всім, хто знає господарсько-торговельні спроможності Азербайджану, відоме, що, крім нафти, він не має що вивозити.

Так у загальному виглядала «добровільна» об'єднувальна акція Російської комуністичної партії в Азербайджані. Тотожна тактика була застосована й у Вірменії та Грузії.

2 грудня 1920, інспірувавши повстання проти національного вірменського уряду, російська червона армія зайняла столицю Вірменії Єривань (Єреван) і проголосила там радянську владу.¹³ У той же день там уже підписано договір між представниками РСФРР і Вірменського ревкому. У статті 1 договору зазначалося, що «Вірменія проголошується незалежною соціалістичною республікою». У статті 7 — що «російський радянський уряд вживає заходів, щоб негайно зосередити військову силу, яка потрібна для захисту незалежності Радянської Соціалістичної Республіки Вірменії».¹⁴ Цим цілком ясно визначалася тактика і природа об'єднувальної акції РКП(б). У вересні 1921 між Росією і Вірменією була підписана угода (доповнення до договору) в справі фінансовій. Згідно з цією угодою гроші російської республіки діставали право обігу на території Вірменії нарівні з вірменськими. Наркомфін РСФРР надіслав свого уповноваженого у Вірменію та зобов'язав вірменський уряд у тому, що встановлення нових податків і збірок на території Вірменії буде відтепер запроваджуватися тільки в погодженні з наркомфіном РСФРР.¹⁵

У березні 1921, за тим же рецептом інспірованого повстання, російська червона армія зламала опір грузинської національної армії і проголосила там теж радянську владу.¹⁶ А вже 21 травня 1921 між Радянською Росією і Грузією підписано, за випробуваною вже формою, союзний договір.

¹² Там таки, стор. 153.

¹³ «Известия ВЦИК», ч. 273, 4 грудня 1920.

¹⁴ Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин, *Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях*. Изд. Литиздата НКВД, Москва, 1928, ч. III, выпуск I, стор. 75—76. Далі пишемо: Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин, *Международная политика*.

¹⁵ История советской конституции, стор. 187—189.

¹⁶ а) Українська радянська енциклопедія, Київ, 1960, т. 3, гасло «Грузинська Радянська Соціалістична Республіка», стор. 494. Далі пишемо: УРЕ; б) Г. И. Урутадзе, *Образование и консолидация...*, стор. 107.

«Зміст цього договору, — авторитетно стверджує один із дослідників, — був аналогічний до змісту договорів РСФРР з іншими Закавказькими радянськими республіками».¹⁷

Проте, не дивлячися на підписання «союзних договорів» з усіма закавказькими республіками, труднощі освоєння й остаточної уніфікації їх були дуже великі. Закавказькі республіки і після їх радянзації, за ustalеною вже традицією, продовжували жити своїм незалежним життям. Примусом нав'язані їм договори вони по змозі ігнорували і продовжували свою незалежну господарську, торговельну та фінансову політику.

«На цьому шляху, — пише дослідник цієї доби, — треба було перемогти опір кавказьких націонал-ужильників і в першу чергу друзинських, якими керував троцькістський агент Мдівані. Вони прагнули відгородити радянські республіки Закавказзя митними бар'єрами одну від одної та від інших радянських республік».¹⁸

Щоб зламати цю незалежницьку традицію і фактичний опір політиці централізації, Кавказьке бюро Російської комуністичної партії спочатку поставило питання про створення об'єднаного господарського органу для всього Закавказзя. Згодом, після довгих рекомендацій з боку ЦК РКП(б), на пленумі Кавбюро РКП(б) 3 листопада 1921, в присутності секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова, була прийнята ухвала про створення Закавказької Федерації.¹⁹ 12 березня 1922, згідно з проектом Леніна і поправками Сталіна,²⁰ на конференції уповноважених центральних виконавчих комітетів радянських республік Закавказзя був підписаний договір про утворення Федерації Закавказьких республік.²¹ На жаль, об'єктивної (та й, здається, жодної взагалі) історії Закавказької Федерації ще не написано. Багато дуже важливих документів (і навіть фактів) сьогодні є або неприступні, або невідомі. З матеріалів, що тепер уже відомі,²² видно, що ідея створення Закавказької Федерації тісно пов'язана з політикою

¹⁷ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 106.

¹⁸ Там таки, стор. 109.

¹⁹ Там таки, стор. 112.

²⁰ И. В. Сталин, Соч., том 5, стор. 228—229.

²¹ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 118.

²² а) «Коммунист». Теоретический и политический журнал ЦК КПСС, ч. 9, июнь 1956. Неопубликованные документы В. И. Ленина, стор. 22—24; б) С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 109—118, 122—124; в) Л. Д. Троцкий, Моя жизнь (Опыт биографии), Рига, Издательство «Берег», 1930, стор. 215—223; г) Д. Л. Златопольский, Образование и развитие СССР как союзного государства, Госиздат юридической литературы, Москва, 1954, стор. 222; д) Л. П. Берия, К вопросу об истории большевистских организаций Закавказья, Госполитиздат, Москва, 1941, стор. 182—183.

все більшої і більшої централізації Закавказьких республік навколо РСФРР. Вже з цих опублікованих матеріалів видно, що в якійсь мірі незалежна зовнішня і внутрішня політика кожної закавказької республіки з перших днів проголошення їх радянськими дуже непокоїла Москву і часто розладжувала її централістичні пляни. Це в рівній мірі стосувалося і господарської, і фінансової, і торговельної політики союзних республік. Не зважаючи на існування «союзного договору», кожна республіка Закавказзя, виходячи з господарсько-національних інтересів, продовжувала свою зовнішню торгівлю часто без погодження з Москвою. З Ленінового листа в справі договору, що був підписаний азербайджанським зовнішторгом з турецькою конторою у Стамбулі «Сосіфорсом» 6 червня 1921, видно, що його дуже схвилював цей, на власну руку Азербайджану, без погодження з Москвою, підписаний договір.²³ Не меншу тривогу й активну протипротиакцію викликав договір Грузії з «Стандарт Ойл» про оренду нафтових резервуарів у Баку.²⁴ І вже повне обурення опанувало Москву у зв'язку з договором радянської Грузії з німецьким підприємцем Герст фон Лерснером про оренду лісових відпочинкових осель у Бзібську і Псишську. Дуже цікава для розуміння цієї доби і взаємин між республіками Ленінова резолюція на цьому договорі:

«Треба: (1) з'ясувати чи дотрималися грузинські товариші умови (аджеж була така? партійна?) не підписувати концесій без нашої згоди?

(2) вивчити, чи корисні присутньо умови цього договору (зокрема, хто суперарбітр?). Для цього через ЦК призначити 1—3 експертів і доручити їм дати писаний висновок».²⁵

Не менше цікава телеграма від 26 вересня 1921 на ім'я голови ради народних комісарів Азербайджану:

«У жодному разі не підписуйте договору ні з німцями, ні з будь-ким іншим про зовнішню торгівлю без згоди Облзовнішторгу і без санкції ЦК РКП(б). Відповідajte телеграфічно про одержання і виконання, а після листом повідомте про всі деталі. Ленін, Сталін».²⁶

Ці документи свідчать, що кожному закавказьку республіку Москва тримала під пильним наглядом і контролем, що вона мала великі труднощі з кожною республікою, не зважаючи на існуючі і діючі «союзні договори». Щоб перебороти ці труднощі й опанувати цілком «братські» й до того ж «самостійні» закавказькі республіки, Російська комуністична партія, через свою закавказьку експозитуру — Кавбюро РКП(б), — використала природний рух народів Закавказзя до федерації, швидко перешикувавшись у прихильників такої феде-

²³ Ленинский сборник, XX, стор. 254.

²⁴ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор.

149.

²⁵ Ленинский сборник, XXXV, стор. 219.

²⁶ Там таки, стор. 280.

рації, очолила її і поставила собі на службу. Про це свідчать хоча б такі факти: як тільки створена була Союзна рада Закавказької Федерації, відразу ж рада народних комісарів РСФРР підписала і реалізувала цілий ряд угод. Насамперед у склад об'єднаного закавказького зовнішторгу ввійшов, з правом вирішального голосу, представник наркомзовнішторгу РСФРР.²⁷ У травні 1922 були ліквідовані наркомзаксправ Закавказьких республік і всі зв'язки з чужими державами формально перебрана на себе Союзна рада ЗСФРР, що діяла тепер уже в тісному контакті з наркомзаксправ РСФРР.²⁸ Негайно ліквідовані були всі республіканські ухвали про митну політику і монополії в галузі внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зокрема між закавказькими республіками і РСФРР. Замість того, на території Закавказзя було запроваджено митний тариф РСФРР.²⁹ Уніфікована була також поштово-телеграфна сітка Закавказзя. Спеціальна комісія СТО (Совет труда й обороны) РСФРР зайнялася «упорядкуванням» фінансів Закавказзя. У наслідок цього гроші російської республіки, як перед тим на Україні, були так «узаконені» в закавказьких республіках, що незабаром гроші цих республік зникли цілком з обігу. Офіційним і єдиним грошовим знаком став «рубль».

Так стояла справа з поступовим, але пляновим втяганням закавказьких республік в єдину орбіту господарської, торговельної і міжнародної політики РСФРР. У цій «об'єднувальній акції» РСФРР легше і зручніше було мати справу з єдиною Союзною радою Закавказької Федерації, ніж перед тим з окремими, і то не завжди цілком служняними, урядами кількох республік.

Одночасно ця тактика була застосована в усіх інших радянських республіках. Пляново і вперто уряд РСФРР, тримаючи в руках всю військову і поліційну силу, привчав усі інші союзні республіки до кінцевого усвідомлення, що тільки йому, урядові РСФРР, належить провідна роля. У грудні 1921 Всеросійський ЦВК оголосив декрет, згідно з яким дія закону про соляну монополію розповсюджувалася на всі договірні республіки.³⁰ У березні 1921 той же ВЦВК РСФРР оголосив декрет «Про єдиний плян статистичних праць», що розповсюджувався на всі договірні республіки. Ще трохи пізніше з'явилася ухвала наркомфіну РСФРР про встановлення акцизу на тютюнові вироби, що також розповсюджувався на всі республіки.³¹ Перед тим закон РСФРР про трудове землекористування, згідно з спеціальною ухвалою ВЦВК РСФРР від 20 травня 1920, розповсюджував свою дію на всі

²⁷ С. И. Якубовская, Об'єдинительное движение..., стор. 119.

²⁸ Там таки.

²⁹ Там таки, стор. 120.

³⁰ Сборник указов, 1921, ч. 80, стор. 687.

³¹ СУ, 1922, ч. 19, стор. 220.

республіки.³² Якщо б ЦВК якоїсь суверенної республіки захотів зробити ті чи інші зміни чи поправки до цього закону, що відповідали б господарським потребам і особливостям даної республіки, то це могло тепер статися тільки за згодою і затвердженням Президії ЦВК Російської республіки.³³

У січні 1922 на Закавказзі створено виноробний трест, що цілковито підлягав ВРНГ (Вищий раді народного господарства) РСФРР. Це фактично позбавляло Грузинську, Вірменську та інші республіки бути справжніми господарями цієї важливої для них галузі господарства.³⁴ У постанові ВЦВК і РНК РСФРР від 27 квітня 1922 всім договірним республікам просто *заборонялося* робити які небудь непрямі податки («косвенные обложения»).³⁵ А в жовтні 1922 ВЦВК і СТО РСФРР оголосили декрет «Про вільний перевіз товарів з одної радянської республіки до іншої». У цьому декреті було написано в категоричній формі, що «ця постанова розповсюджується і на всі союзні республіки».³⁶

Найтяжча і найдовша боротьба в союзних республіках відбувалася проти уніфікації наркоматів зовнішньої торгівлі та закордонних справ. Не зважаючи на існування «союзних договорів» ще з 1920 року, фактичне (і то не остаточне!) об'єднання, тобто підпорядкування наркомзовнішторгів республік відповідним наркоматам РСФРР, відбулося всюди (і то з великими боями) тільки за час між червнем 1921 року (Україна, Білорусія, Азербайджан) і червнем 1922 року (Грузія). Об'єднання народних комісаріятів закордонних справ, не зважаючи на систематичне намагання Москви, формально так і не вдалося провести до утворення СРСР. Проте, практично Москві й тут удалося зробити чимало. Власне, першою великою поразкою союзних республік у їх незалежній закордонній політиці була Генуезька економічна конференція у березні 1922 року.³⁷

Верховна рада союзних держав Європи (Антанта) 13 лютого 1922 запросила «Російську Федерацію» до участі в загальноєвропейській конференції в Генуї. Згідно з існуючими конституційними правами, кожна радянська республіка повинна була вислати свою делегацію на цю конференцію. До цього Москва аж ніяк не хотіла допустити. Негайно, протоптаним шляхом єдинопартійного керівництва сугерувалася союзним республікам думка, що генуезька конференція це свого роду «небезпечне поле бою», на якому єдиний дипломатичний фронт радянських республік був самотнім засобом, «без якого неможливо було встояти проти натиску західних

³² СУ, 45, стор. 564.

³³ Там таки.

³⁴ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор.

132.

³⁵ СУ, 1922, ч. 30, стор. 364.

³⁶ СУ, 1922, ч. 64, стор. 835.

³⁷ История международных отношений, том I, стор. 226—240.

держав». При тому «єдиний дипломатичний фронт» чомусь мислився не у формі спільної й однодушної постанови на конференції всіх радянських делегацій, а обов'язково у формі представництва і заступництва інтересів всіх радянських республік делегацією одної лише РСФРР. Ця, хоч і не оригінальна і не нова в світі форма «заступництва» одною панівною потугою інших державних формацій була узаконена 22 лютого 1922 в Москві на нараді представників, з одного боку — від восьми радянських республік (Україна, Азербайджан, Білорусія, Грузія, Бухара, Вірменія, Хорезм і ДВР — Далекосхідня Республіка), а з другого — РСФРР. Нарада винесла ухвалу і підписала «протокол», згідно з яким делегація російської республіки уповноважувалася «представляти і захищати на цій конференції інтереси згаданих восьми республік та укладати і підписувати від їх імени як акти, що можуть бути вироблені на цій конференції, так і різного роду окремі міжнародні договори та угоди, що прямо чи посередньо будуть пов'язані з цією конференцією».³⁸

Так союзні республіки втратили першу солідну нагоду представляти і захищати свої інтереси на важливій міжнародній конференції. Це була їхня державна поразка. У наступному вона позначилася згубно на дальшій діяльності наркомзаксправ всіх союзних республік. Підписавши цей капітулянтський «протокол», передавши всі свої повноваження наркомзаксправ РСФРР, вони тим самим визнали провідну і зверхню роллю його. Тому повна ліквідація наркомзаксправ союзних республік у зв'язку з утворенням СРСР у грудні 1922 року була вже логічним завершенням цієї поразки.

Не можна сказати, що до цієї поразки і, навіть після неї, наркомзаксправ союзних республік не проявляли активної і, до певної міри, незалежної діяльності. Для прикладу досить взяти Україну. За два роки перед утворенням СРСР Україна, через свій наркомзаксправ і наркомзовнішторг, надіслала низку дипломатичних нот і підписала понад 16 умов (не рахуючи різних дрібних) з такими державами, як Англія, Франція, Італія, США, Польща, Румунія, Латвія, Естонія, Австрія, Чехо-Словаччина, Німеччина, Туреччина. Ця діяльність ще мало вивчена,³⁹ але вона докладно зареєстрована в цілому ряді міжнародних документів, збірників і окремих оглядів. Щоб переконатись у цьому, досить переглянути серію міжнародних договорів та зобов'язань, що зареєстровані

³⁸ История советской конституции..., т. I, стор. 202—203.

³⁹ Нам відомі тільки три, і то різного наукового рівня праці: а) *Markus Vasyly, L'Ukraine Sovietique dans les Relations Internationales, 1918—1923, Paris, 1959;* б) *Хміль І. С., З прапором миру крізь полум'я війни. (Дипломатична діяльність Української РСР 1917—1920).* В-во Академії наук УРСР, Київ, 1962; в) *Удовиченко П. П., З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1920).* В-во Київського державного університету, 1957.

в секретаріаті Ліги Націй, і деякі стосовні радянські публікації двадцятих років.⁴⁰

Реєстр фактів і документів міжнародних контактів можна було б скласти для кожної радянської республіки і показати ступінь активності і до певної міри незалежності її закордонної політики та зовнішньої торгівлі. Але ця діяльність на кінець 1922 року посилено акцією наркомзаксправ РСФРР була у великій мірі паралізована, а з моменту створення СРСР — припинена.

Проте, ця перемога і ці досягнення централістичної політики дісталися нелегко. Весь час точилася завзята боротьба РСФРР за своє провідне і панівне становище. На цьому питанні варто зупинитися окремо.

⁴⁰ а) League of Nations. Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League: 1) Vol. IV, 1921, Doc. 101, pp. 8—45; 2) Vol. IV, 1921, Doc. 106, pp. 142—175; 3) Vol. VI, 1921, Doc. 149, pp. 102—121 (ukrainian Text); 4) Vol. XI, 1922, Doc. 294, pp. 122—133 (ukrainian Text); 5) Vol. XVII, 1923, Doc. 441, pp. 296—315; 6) Vol. XVII, 1923, Doc. 442, pp. 318—343; 7) Vol. XX, 1923, Doc. 515, pp. 154—181; 8) Vol. XXXVIII, 1925, Doc. 966, pp. 10—55; б) С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 145—146; в) А. Полянский, Итоги внешней торговли Украины. Сборник статей по вопросам внешней торговли и экономики. Укрвнешторг, Харьков, 1922, стор. 25, 170.

Не словом єдиним (II)

ДІЯЛОГ

Роман Рахманний

Я: Правда, українці були супроти своєї волі співбудівничими вже не однієї імперії. Февдальні Литва й Польща, царська Росія і нинішній СРСР постійно зміцнювалися українським цивільним, військовим, культурним і церковним персоналом. Для потіхи можна твердити, що це один з доказів талановитости українців і що українці — не єдині будівничі імперій. У різні епохи були ними шотландці, ірландці, а раніше греки, македонці, вірмени.

ВІН: Однак, ніхто з них не робив із свого особистого імперського будівництва шляхетної ідеології, ніхто не висовував вислужництва окремих осіб як ідеал для всієї своєї нації. А в нас окремі люди воювали або й ще воюють за чужоземні інтереси, підпирали або й підпирають чужі трони й «тюрми народів», а потім твердили й далі доводять, що, мовляв, «усі ми боролися за ту саму українську справу». Обміркуй оцей парадокс. Під час другої світової війни приблизно п'ять мільйонів українців служили в радянській армії, що насправді є російською армією, бо базується лише на російських військових традиціях — царських і комуністичних. Вона є наймогутнішим русифікатором неросійських народів. Саме тому Українська РСР, маючи конституційне право на власне міністерство оборони не утворила його досі; утворення такого міністерства в Києві вимагало б українських військових частин. Київський уряд переконує своїх громадян, а ті слухняно повторюють: українцям того всього не треба, бо, воюючи за СРСР, вони воюють за Україну. Здобували ж ми, мовляв, і Берлін, і Відень, і «райхстаг». Що з того воювання нема практичної користі для українського народу — їм байдуже, але з свого служіння вони встигли створити шляхетну ідеологію «інтернаціоналізму», обов'язкову для всієї нації.

Аналогічний підхід застосовують деякі українські некоммуністи, але на інший лад. Коли хтось з них випадково, примусово або й добровільно попався в чужоземній армії, той обов'язково опісля конструював свою політично-військову концепцію — йому не вистачало самого служіння або визнання реальних фактів. Замість сказати: «я служив у чужому війську, бо такі були обставини», або — «я просто був вояком даної армії, бо я — громадянин її держави і воював

за її інтереси», у нас часто чуємо: ми воювали в такій то чужій армії водночас за українську національну справу — за визволення України.

Таким чином виглядає, що за незалежну Україну воювали українці, мобілізовані в польську армію та українські борці-революціонери, які підривали основи польської окупаційної влади на українських землях. Послідовно «за українське визволення» воювали українці в збройних силах нацистської Німеччини такою самою мірою, як це робили вояки УПА і члени визвольного підпілля, які поборювали жорстоку німецьку силу. Логічно міркуючи, треба було б сказати, що за незалежну Україну воювали й українці — наемники в польській армії Пілсудського та українці, мобілізовані до червоної армії так само, як воювали за таку Україну вояки УГА, Армії УНР, Карпатської Січі. Це така недоречність, як і твердження, що, мовляв, навіть українці в збройних силах Канади та США «воювали за українську справу», а нині «гинуть за Україну» у В'єтнамі. Тим часом вони були чи є вояками своїх держав, громадянство яких вони посідали чи посідають і мали чи мають обов'язок виконати дану військову службу. При чому тут Україна? Навіщо творення такої ілюзії, коли їхня військова присяга документувала й документує щось протилежне.

Справді, де знайдеш на світі других таких Айнштайнів, які б вигадали геніальнішу теорію релятивності, що шкереберть перевернула твердження математиків, бо на практиці «довела» існування квадратного кола. Воно можливе в українській військово-політичній концепції багатьох емігрантів і деяких поселенських нащадків. Це теорія аналогічна до тієї, що її зручно просовують київські радянські кола. Вони силкуються довести, що українець в УРСР завжди боровся і може боротися за «суверенну Україну» лише в лавах єдиної — по суті всеросійської — армії Радянського Союзу.

Нічого дивного, що на вид того всього колишні справжні вояки української національної держави в її різночасових видах (вояки УНР, вояки УГА, січовики Карпатської України, вояки УПА і бойовики визвольного руху 1941—53) час від часу переживають хвилини притиоблення. Їх тривожить досі ще голосно не висловлене питання: якщо «енківська» концепція боротьби правильна, то чим були *ми* тоді, коли ми воювали проти всіх ворогів України власними силами? Адже ми присягали боротись і боролися проти загарбницької Польщі, проти агресорської червоної Росії, проти гітлерівської Німеччини та її союзників — угорців і румунів. І наші заяви ми підписали власною й ворожою кров'ю. захищаючи концепцію суверенної України проти Радянської Росії в другій світовій війні, ми були свідомі того, що навіть демократичні країни Заходу лютували на нас, бо ми били їхнього союзника. Мало того. Обстоюючи право українського народу на ролю господаря на своїй землі (незалежно від того, приємне воно англійцям, американцям, росіянам і німцям чи

ні), ми часто наражалися ще й на підлу критику багатьох наших слабодухих земляків. Вони бо прагнули тільки спокійного життя для себе і, може, трішки волі для цензурованої української культури та освіти на рівні середніх шкіл, на що дозволяв німецький окупант за ціну української гідності. Ці маломіщани називали нас «лісовою бандою», яка, мовляв, заколочувала їхнє «конструктивне життя». На ділі вони боялися лише за свої достатки й вигоди життя. «Мотиви самі не ідеальні», мотиви «користи й страху». Але якщо нині ця філософія «енків» отримує схвалення суспільства, якщо їхня ніби-концепція така ж патріотична, яка наша, то «чому боролись ми з Ляхами, чому скородили списами московські ребра?..»

Тобі, друже, відомі ці гіркі почування справжнього українського вояцтва. Може, і ти сам глибоко в душі болієш ними, обурюєшся, як вони. Може, час від часу тобі хочеться пригадати дрібноміщанам Шевченкове слово:

Чого ж ви чванитеся, — ви!
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили?
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх бувало й лій топили!

Я: Хіба не заперечиш патріотичних почуттів у серцях багатьох українців, які волею чи неволею попалися були під чужі прапори. Ці почуття велять їм підкреслювати свої патріотичні прагнення просто тому, щоб принаймні в їхніх думках-мріях їхнє життя не було змарноване, якщо воно вже змарнувалося наяву. Всі вони гостро відчувають, що вони перебували поза головною течією української визвольної боротьби не так за власним вільним вибором, як радше в наслідок складних воєнних обставин. Їхнє теперішнє прагнення психологічно включитися в цю течію треба теж оцінити як шляхетний намір, а не лише як хитрування.

ВІН: Патріотичних почуттів не відмовляю нікому. *Що* вони міркували тоді, коли треба було обстояти принцип української суверенності і не йти за чужими покличками, мені не важливо знати. Але зате важливо знати, *що* вони обстоюють тепер. Слухаючи висновки їхніх речників, я ставлю під сумнів весь наш збірний націоналізм, а не окремих осіб, що колись з гордістю носили чужі мундири. В ньому затаїлася смертельна слабкість — слабкість національного мислення, безконцепційність, що доводить наш реалізм і релятивізм до абсурду. Якщо б наш націоналізм був такий могутній, як твердить наша преса і як переконують нас наші промовці на вічах; якщо б наш націоналізм мав таку силову напруженість масового шовінізму, як нам неслушно дорікають зловмисні чужинці, — тоді українців (40 мільйонів в СРСР!) не були б по обличчю росіяни, не гнобили б їх колись уторці, по-

ляки, румуни, а деякий час навіть чехи і словаки. Ця дійсність велить нам чим скоріше перевірити всю нашу патріотичну статистику і відмовитися від ілюзійних тверджень, що їх повторювали за літераторами навіть деякі фронтові бійці. Покійний наш друг майор УПА Іван Бутковський-Гуцул закінчив у 1939 році свій спогад про бої за Карпатську Україну ось якими словами: «Вони (приречені на смерть оборонці Карпатської України, які потрапили до рук угорців — Р. Р.) незламно вірили, що Україна не вмерла і не вмере...; вірив у те й кат, що бачив, як спокійно, без страху і без жалю йшли вмирати ці борці за велику ідею. А вірити мусів, бо таких як вони, є 45 мільйонів...»

Ні, друже Іване! Ти помилявся в цьому випадку. Так, як вони і ти сам, було в нас дуже мало. Може, і досі нема їх більше, ніж один-два мільйони. Якщо вони були б навіть у такій кількості по всій Україні... якщо б пороги їхніх хат були для них українськими фортецями... якщо б нині в Києві заговорили тільки сто тисяч українців по-українському, голосно і без страху... якщо б по інших містах України розмовляли по-українському десятки тисяч їхніх мешканців... якщо б перед київський, харківський, львівський, ужгородський, одеський університети та інші високі школи вийшли лише по стоїлькадесят студентів з голосним домаганням читати їм лекції українською мовою... якщо б батьки і матері посилали своїх дітей тільки в існуючі українські школи... якщо б у Києві, Одесі, Миколаєві, Львові, Чернігові, Харкові, Маріуполі, Севастополі чи будь-якому іншому місті українські патріоти побили пики русотяпам, які русифікують міські установи й школи, фабрики й портові установки або обезчечують українські національні пам'ятки, тоді Україна існувала б на карті Європи, українців шанував би і москаль і всякий радянський націонал. Тоді весь світ заговорив би про українську націю з таким респектом, з яким говорить про т. зв. історичні нації — поляків, румунів, албанців, угорців, чехів, в'єтнамців та інших.

Я: Українці жили й досі живуть у зовсім відмінних умовах від тих, в яких розвивалися й живуть згадані нації. Ми потребуємо спокійного часу на відродження — духовне і фізичне. Чи не вважаєш, що твої методи викликали б хвилю масового російського терору?

ВІН: Не співай хоч ти мені сеї пісні. Масовий терор успішний тільки тоді, коли народні маси самі себе залякають. Наполеонівські генерали в Іспанії у 1808—14 роках не церемонилися з еспанськими повстанцями, веліли вшпати і стріляти їх без пощади. Однак еспанський народ — переважно неписьменні селяни — ішов на бій сміло, хоч і знав, що його державу очолював король-ледащо. Для них той король був законним символом еспанської честі, а за свою честь еспанець вмів постояти. Термін «герілья» — нерегулярний вояк чи повстанець — походить саме з того часу.

Ані французи, ані англійці, ані росіяни не вигадали його. З Еспанії вони засвоїли той термін і там пізнали його силу. Поглянь на картини Гоя і на обличчях еспанців, розстрілюваних французами, напевне побачиш те, чого не доглянеш на обличчях радянських міщан з УРСР, ані в очах наших емігрантів-реформістів. Ти радше скажи, що українці віками виростали на ґрунті духовного квієтизму й філософії не-противлення злу. Вони приймали всяке лихо, немов якусь неминучість, призначену їм Богом чи долею. І в нас — у давньому і в недавньому минулому — не бракувало сміливців, які виривалися з тієї задушливої атмосфери і поривали за собою значні гурти молодих людей до безпосереднього бою: гайдамаки, карпатські січовики, бойовики УВО й ОУН, вояки УПА... Однак легалізм і «загально прийняті методи» переважали в нас, хоча ворог не ґребував нічим у придущиванні української нації. В наслідок легалізму наша політика — переважно поезійна, помітні прояви бунту — переважно на літературній ділянці, а весь вогонь патріотичної наснаги проявляється в езопівських фразах і натяках. Їх не тільки цензори, але навіть вдумливі читачі не в силі розчовпати. Буває, думку так уміло замасковано, що здається, немов ми ідемо з Москвою проти Росії, з Варшавою проти Польщі, з Гітлером проти Німеччини, з Прагою проти Чехо-Словаччини і так без кінця. Палій і Мазепа сплелися в нашій психіці немов своєрідна група Лаокоона. Тим часом лише чітке зформулювання нашої ідеї й концепції спроможне потягнути за собою народні маси, без підтримки яких жодна ідея не стане живою дійсністю.

Я: Езопівський стиль має своє обґрунтування в російській дійсності советського «світу», в якому живе наш народ. Не лише українці, але й самі росіяни мусіли і ще мусять застосовувати отой штудерний стиль себевислову.

ВІН: Навіть у російських умовах можуть і мусять бути сміливці, які посміли б сказати виразне слово і підперти це слово ділом: якщо історія проти нас, то й історію візьмемо на наші багнети! Були такі люди за царату, є вони напевне й нині. Але їх не вільно прибивати до землі «економістськими», «статистичними» чи «ліквідаторськими» теоріями. Саме деякі українські емігранти зміцнюють переконання багатьох українців про позірну всемогутність Москви, про те, що нібито опір Москві неможливий. Жодні часописи в світі не представляють Москви такою могутньою, всезнаючою й розумною, як саме українські. Віднедавна ще й відвідувачі, які побували в Україні, несвідомо поширюють серед емігрантів зношену московську казку. Український народ, кажуть вони, фізично й психічно неспроможний боротися за свою незалежну українську державу, він хоче добиватися своїх прав, реформ і свободи людини лише законними методами. Особливо даремно говорити про якусь революційну боротьбу, бо наш народ надто скривавився і втомився визвольною боротьбою, — кажуть ці відвідувачі, повторюючи

твердження офіційних речників Києва та Москви і приїжджих туристів з УРСР. Так і хочеться сказати їм у відповідь словами лідера російських революціонерів: «Це ви втомилися! Народні маси не є втомлені!..»

Я: Не заперечиш хіба, що в Україні та поза її межами нині не бракує молодих людей, які бентежно запитують самі себе та інколи і в старшого покоління домагаються: «Кудюо нам іти? До чого прямувати? Якими методами? Покажіть нам ідеал, що його можна б шанувати і за нього боротися!.. Сьогодні вже помітний фермент серед молоді, зокрема в клітинах Союзу студентства.

ВІН: А у відповідь від батьків-міщан вони чують: — Достосовуйтеся до свого оточення! Будьте вигладжені, як рінь на березі річки, щоб чужинці не пізнали вас! Цілком поринайте «в культуру» суспільств ваших широкопростірних країн! Будьте не націоналістами, а цивілізованими поступовцями. Доведіть, що українці — культура європейська нація, а не якісь там азійці немиті. Особливо про активний опір — ні чичирк! Аби вам жилося краще і безпечніше, ніж нам колись було можливе...

Чому ж дивуватися, що більшість нашої молоді стає остаточно така надміру консервативна в світосприйманні, як її батьки. Хоча деякі винятки трапляються, та все ж наші молоді віком (і старі духом) люди переважно воліють мовчати і не виявляти захоплення ідеалами визвольної боротьби будь-якого народу. На практиці застосовується мудрість тримати сторону «більшости» або сильнішого. Час від часу почувеш сердиті зауваження на адресу українського гетто, проти якого бунтується той чи інший менше сумирний молодий українець — юнак чи дівчина, але в ім'я чого? В ім'я космополітичної ніби універсальної культури даної країни чи континенту, в ім'я негативної асиміляції. Наші молоді люди є традиційно талановитим елементом. Вони проявляють великий хист у вивченні своїх професійних знань і зайнять, але, отримавши диплом, «ідуть у життя», тобто в міщанське існування. В самій лише Канаді є приблизно 9 000 студентів «українського роду», але сотні випускників річно з тієї маси мало чим змінюють український потенціал у тій країні, де українці могли б мати значний вплив на важливіші ділянки життя і праці. Більшість пропадає в житейському морі. Вузькість їхнього дрібноміщанського світу («мидел клес») не є спричинена якимось браком зв'язку з широким світом. Колись українцеві було тяжко з різних причин потрапити в якусь чужоземну країну і вчитися там. Нині українці масово живуть по великих міських центрах, їхні діти часто подорожують по країнах Америки та Європи, але що всі вони засвоюють собі? Переважно дрібноміщанський стиль життя. Такі «досягнення», як, наприклад, куплена в Парижі спеціальна сукня чи оглядини туристських пам'яток Лондону, Мадриду й Венеції не зміцнюють українства в душах нащад-

ків заможних українців з Торонто, Чикаго, Нью-Йорку чи Вінніпеґу і не допомагають їм краще зрозуміти самих себе та свій український рід на тлі свого ознайомлення з широким світом. Навпаки, все це радше сприяє розводненню їхнього характеру баламутними уявленнями про т. зв. космополітизм, як «головну течію» сучасності. Можна сказати, результат зусиль тисячів українських батьків у цьому відношенні мізерний: вони вирощують «людорослин», що живуть рослинним життям, а не як повноцінні люди, що отримали всебічні можливості для здобуття вищого рівня думки, існування та діяння.

Цій тенденції оміщання молодшого покоління українців поза межами України можна б якоюсь мірою протидіяти при допомозі плянових подорожей молоді на українські землі для ознайомлення її з осягами українського народу в будівництві власної країни. Ачей на вид тамтешньої молоді, як дехто каже, «ще не розкладеної телевізійною культурою американізму», і наші молоді люди запалилися б ідеалізмом і охотою дати свій вклад у поліпшення становища української нації. Таким чином зміцнено б і характер, і діяння українських громад по країнах їхнього поселення.

Але це тільки приманлива теорія. Сучасна Україна під видом української РСР не спроможна бути ліком на негативну асиміляцію та оміщання українських закордонних нащадків, хоча — об'єктивно беручи — вона могла б ним бути навіть без уваги на її суспільно-економічний лад і систему правління. Тим часом київська влада не мислить українськими державницькими категоріями і протягом 50 років пальцем не рушила для того, щоб допомогти українській еміграційній масі успішніше зберегти своє національно-культурне обличчя.

Тому навіть конструктивніші одиниці з-поміж тих нащадків, які побувають в УРСР, зазнають деколи значної шкоди в національному відношенні. Вони переконаються начисто, що в УРСР по суті існує «частина Росії» з незначними відмінностями в побуті, що український загал інертно потурає русифікаційній політиці московських і київських керівників, а багато їхніх радянських однолітків відзначаються таким самим дрібноміщанським підходом до життя, як їхні ровесники в Америці, Канаді чи Австралії. Вони — психологічні кар'єристи: ретельно ходять у школу, намагаються стати добримі спеціалістами в своїй галузі, завзято вивчають панівну мову великої держави і всіляко «заглиблюються» в т. зв. ширшу культуру панівної нації, щоб запевнити собі тепле й прибуткове місце в адміністрації, промисловості чи науці. А де — їм байдуже: в Росії, в Казахстані, на Закавказзі чи за Алтаєм. Застрашаючим є явище, що зокрема дівчата в Україні підтримують цей шкурницький підхід: «Аби тільки нам з тобою, милий, було добре й вигідно». Одна відвідувачка з Харкова недавно пояснила це. Жіноцтво в Україні являє собою могутній психологічний та суспільний чинник обур-

жуазнення молодого покоління, за чим звичайно іде русифікація за відомою схемою: хочеш вигідно жити — включайся в широке й панівне суспільство, не обстоюй т. зв. пропачої справи. Зустріч українського нащадка з Канади чи США з таким «українським суспільством» в Україні може тільки зміцнити в ньому почуття неповноцінності, бо він (чи вона) пересвідчиться, що навіть на рідній землі українець є «індіянином другої кляси» і сумирно погоджується на свій статус або силкується вирватися з свого «гетто» і перестрибнути в імперіяльне суспільство.

Я: Гідні виступи вільнодумців на захист прав України (як про це свідчать праці В. Чорновола, І. Дзюби та інших інтелектуалів молодого покоління) принаймні частинно заперечують твій песимістичний погляд. Відвідини нашою молоддю України мають великий вплив на її національне формування, бо врешті-решт вони пізнають і щирих українців, українську природу і деякі їхні культурні та матеріальні здобутки. Можуть брати собі за зразок і саме тих вільнодумців, серед яких не бракує мужніх дівчат і жінок.

ВІН: Винятки підтверджують сумну дійсність. Що можливе одиницям, те повинне бути можливе великій кількості принаймні студіюючої молоді в УРСР. У тамтешніх вищих учбових закладах вчать приблизно 800 тисяч осіб. Що ми чуюмо від них? Де ми їх бачимо? Чим вони тривожат свої молодіжні душі? Авжеж, не проявили вони себе протестами в Києві, де росіянка Тельнєва ганебно збезчестила пам'ятник Шевченкові. Якби це трапилося в комуністичній Польщі, Угорщині або Албанії, тоді ця шовіністка не вийшла б ціла з рук обуреної юрби патріотів. В УРСР — суд звільнив її від усякої вини, бо вона належить до російської «вищої раси». Громадськість, з письменниками і діячами культури включно, мовчить, мов заклата. Молодь, не враховуючи кількох осіб, не позбавлених почуття національного і людського сорому, солідаризується з «більшістю». І мовчить вона, спостерігаючи, як по містах, містечках і селах України зберігаються давні і постають нові пам'ятники російським та хохлацьким «героям» з російськими написами, а водночас руйнуються пам'ятки української культури та політичних традицій. Наприклад, на Вінниччині розібрано форт-городок з часів Б. Хмельницького і з того каменю збудовано колгоспний хлів. У Києві та Одесі спалено бібліотеки. На Гуцульщині вжито на паливо в школі (!) дерев'яну церковцю історично-мистецької вартости!..

Невже та безвольна маса людських істот, яка досі (після півстоліття існування української республіки!) зве себе хохлами і хохлушками, яка сумирно проживає все те, що дає нерозпорядлива влада, і яка славословить чужоземне ярмо на своїй шиї, може зватися нацією? Ні, це радше мільйони баранів, що (як висловився Бертольд Брехт) «маршкують під звуки бубнів, зроблених зі шкур таких же баранів».

І ми — українці поза межами України — теж якоюсь мірою вирощуємо подібну породу баранів, з чийх шкур згодом постають бубни декляративного патріотизму даної країни або гучномовці фальшивого космополітизму. Кажу тобі: гряде вік страшного міщанства, епоха автоматизованого хохла, який терпляче несе ярмо на шії своїй та ще й вихваляє його, як поступ і почесну посвідку свого членства в т. зв. людстві.

Я: Чи бува ти не бачиш ситуації в надто згущених кольорах? А втім, чому міряти українських поселенців та їхніх нащадків у західних країнах такою самою міркою, якою пробуєш міряти українське суспільство на рідних землях? Там вони живуть і діють в межах власної республіки (незалежно від її форми та її якості) і багато дечого могли б поліпшити, підняти на гідніший рівень. Українці поза межами України живуть на присвоєній землі, мислять і діють, як громадяни даних країн. Вони не можуть «визволяти» український народ, а тільки допомагати йому в його визвольних заходах. Мені здається, що в таких умовах українські емігранти і нащадки колишніх українських поселенців, зокрема на північноамериканському континенті, роблять відносно дуже багато — у царині науки, видання книг і часописів, у церковному та освітньому ділі. Ми навіть зуміли створити серйозну організаційну основу під координування діяльності своїх різних груп на всіх континентах і в різних країнах: СКВУ. Основне ставлення закордонних українців до свого народу чи земляків в Україні сформулював гідно канадський українець Іван Сирник на форумі того ж Світового Конгресу Вільних Українців: «Крім громадянства моєї країни, я маю ще своє окреме духове громадянство... я українець і своєї української духовости за ніяку ціну не зречуся...» Правда, може не багато буде таких, що голосно заявили б те саме і послідовно діяли б згідно з цим принципом, але вже саме це гідне сформулювання принципу на публічному форумі не дозволяє патріотові дивитися на нашу ситуацію крізь надто темні окуляри.

ВІН: Твоя порада оцінювати одною міркою емігрантів чи поселенців, а іншою українське суспільство в СРСР ґрунтується на фальшивій тезі, мовляв, еміграція не може і не сміє визволяти свій народ, бо лише той народ на власній території може, сміє та повинен визволятися чи емансипуватися. А фальшива вона тому, що не витримує простого міркування. Якщо емігранти лише допомагають народowi в його боротьбі за визволення, то що їм робити тоді, коли той народ не бореться або прояви його боротьби є менш ніж мінімальні?.. Чи тоді еміграція звиває свій прапорець і спускається на дно життя?..

А якщо така ситуація вже заіснувала в Україні? Адже відповідальні речники давно вже проголосили твердження, що організованої революційної боротьби там нема, тільки «народ далі бореться». Відомо, однак, що народ це не якийсь

борець-Кожум'яка, існуючий окремо від своїх суспільних, адміністративних, політичних і культурних установ. Це суспільний загаль, що просто живе з дня на день і релятивно поліпшує свій матеріально-побутовий стан. Жменька діячів культури творить деякі національні цінності, які однак не в силі переважити наслідків масової науково-пропагандивної русифікаційної роботи партійних, комсомольських, армійських і навіть російських церковних клітин на території України. Центральний комітет компартії та уряд УРСР не роблять ніяких серйозних заходів з метою перетворити свою республіку в гідну державу, а себе самих — у справжнє правління своєї принаймні півсуверенної держави. Спорадичні заклики ентузіястів українського марксизму-ленінізму до цих чинників взяти на своє озброєння власну конституцію та виповнити її реальним змістом не дали покищо ніяких реальних наслідків.

За такої ситуації ледве чи можна твердити, що «народ бореться». Поряд з цим зривається з своїх основ і теза — «ми допомагаємо народові в його боротьбі». На її місце висувається єдина правильна теза: навіть коли народ на власній території не зуміє викресати в собі вистачальної енергії та сили волі до організованих емансипаційних заходів, тоді його еміграція мусить мати доволі снаги, щоб втримати вогник патріотизму і розпалити пожежі визвольної революції. Політичні еміграції всіх народів і всіх часів посідали власні концепції визвольної боротьби незалежно від становища на рідних землях, де воно звичайно міняється відповідно до тимчасової окупантської дійсності. Тому й українські емігранти, поселенці та їхні нащадки повинні не лише «солідаризуватися» з терпіннями українського народу, не лише патріотично зідхати під час бундючних промов на врочистих бенкетах, але й теж вести боротьбу з ворогом: всюди там, де його можна досягти словом і ділом, концепцією і зброєю.

Йдеться про те, щоб ворог не мав спокійної години; щоб він не знав ні дня, ні години, коли ґрунт під його ногами почне хитатися; щоб він не відав, на яку йому ногу доцільніше стати в даній політичній ситуації; щоб він врешті був примушений поступатися перед законними домаганнями суспільства в Україні з таких чи інших мотивів, а передусім з побоювання: українські народні маси, не отримавши належної їм принаймні частини самоуправління державницького, можуть піти за покликами своїх еміграційних патріотів та в середині гнобительської великодержави здійснювати їхню революційну концепцію. Жодна, навіть найбільш деспотична й найпевніша себе влада не легковажить такою можливістю. Не легковажить нею і московська влада, бо весь час силкується переконати українців, громадську думку світу та сама себе, що, мовляв, «в СРСР всі національні проблеми розв'язано», встановлено тривалий спокій, а будь-який опір чи вимоги ширшої емансипації не можливі і будуть жорстоко

знищені... бо вони є «вимогами проти течії історичного розвитку».

Українські народні маси треба і можна будити до активнішої постави супроти окупанта. Але це може зробити лише еміграція, що мислить незалежницькими категоріями, що має власну думку і не послуговується позиченою мудрістю в чужоземних публіцистів, науковців та політичних діячів, які «а пріорі» відкидають саму ідею української державної суверенності. А що найважливіше, то виразно формулювати свою концепцію і всіляко доводити її до відома мислячих людей в Україні, які звичайно не мають практичної можливості провести ширші дебати на тему шляхів до державницької емансипації свого народу — своєї країни.

Юліян Охримович у своїй праці про розвиток української політичної думки зробив закид М. Драгоманову, що той у свій час не розумів і недоцінював «виховуючого значення всякого максимального домагання». Іван Франко розумів цю потребу як не можна краще, коли писав: «Самостійність належить до тих ідеалів, які можуть запалювати серця ширших кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях». Але той ідеал самостійності треба зформулювати чітко, бо «тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».

Франкові слова мають практичне застосування й сьогодні, коли в нашому суспільстві обабіч радянського кордону знову вкорінюються думки, що ідеал незалежної української держави є «поза межами можливого» і що українські емігранти мусять достосувати свої пляни і діяння до цих звужених можливостей. У концепційних міркуваннях обов'язково нам оцінювати всіх українців однаково на всій Землі. Хто визнає себе українцем будь-де, той бере на себе тягар міряти себе і своїх співпатріотів єдиним аршином особистої та національної гідності. Було б нечесно вживати дві різні мірки. Від українського емігранта слід вимагати такої самої національної гідності, як від українця в межах УРСР та СРСР. Послідовно, перед очі суспільства в Україні треба висувувати ту саму візію української національної гідної мети, яку висувують перед очі української еміграції, поселених громад і їхніх нащадків, інтегрованих у суспільства їхніх держав.

І в цьому відношенні треба говорити ясно, без езопівської мови та дипломатичних закарлючок, бо ними нікого не перехитримо, а тільки себе самих, як це не раз і не двічі сталося в історії нашого народу. Тому теж по-справедливому критикуймо і однаковою мірою висміваймо хитрунів-міщан серед українських емігрантів і подібних їм червонощоких міщан в Україні. І тут і там новочасне обуржуазнення загрожує самій суті українства — веде до безповоротної нега-

тивної асиміляції. На традиційні виправдовування в роді — «алеж треба зрозуміти ситуацію наших людей» — сьогодні вже більш не сміє бути в нас місця, бо в наших умовах особливо не можна покладатися на той прошарок. У цьому пересвідчилися вже давно російські революціонери, речник яких висловився про своїх же росіян різко, але дуже влучно: «Дрібноміщанство ніколи не перенесе своєї боротьби з бенкетної зали на вулиці, де єдино можна вести революційну боротьбу і здобути перемогу. Як тільки царська поліція гаркне їм у вічі своє тверде „ні!“, дрібноміщани негайно припинять своє балакунство».

Психологічний український обиватель-міщанин сьогодні є такого самого внутрішнього складу. Він загрозливий для нашої національної справи, бо його кадри надто численні та дедалі зростають. Підірвати його психологічні основи можна зброєю гострої сатири...

Я: На своїх, кажеш, сміх сатири, а на чужих? Адже озброєно балістичними ракетами й атомною бомбою ворога не зрушиш з місця навіть найгострішою сатирою. А той ворог нині дуже сильний. Заточенці царського режиму могли інколи переказати свої задушевні мрії та пляни землякам додоמו або за кордон через «випадкових подорожніх Заходу», як писав американець Джордж Кеннан 1891 року. Нині радянсько-московський режим має справнішу поліційну адміністрацію ніж та, що її мав царський режим. Українські патріоти на волі та в таборах Мордовії мають нині значно менше можливостей для інформації народних мас і громадської думки світу про свої думи й долю, як їх мали царські в'язні — революціонери.

ВІН: Річ не в тому, що нинішній ворог посідає, здавалось би, непереможну систему гноблення. Царська система була не менш справна за радянську. Але тогочасні революціонери, заточенці та опозиціонери не тільки були готові (як писав Франко) «до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв... в найстрашніших муках і терпіннях»; вони теж знали, що їх морально підтримує широкий суспільний прошарок громадян царської імперії. Нинішні сміливці серед українських патріотів в СРСР частинно прорвали сучасну російську огорожу своїм словом та ділом і довели Франкову тезу з 1898 року:

Мовиш: «Нині інші війни».
 Ну, то іншу зброю куй,
 Ум гостри, насталою волю,
 Лиш воюй, а не тоскуй!

Проте кмітливому спостерігачеві помітна одна суттєва їхня слабкість. Ця слабкість нинішніх вільнодумців таїться не в їхніх особах — бо мужности їм не бракує! — та навіть не так у їхній незавершеній концепції, як радше в обставині,

що вони — надто мала група активістів серед маси інертних хлібоз'їдачів. Такою самою слабкістю відзначався український національний рух наприкінці 19 століття. Тогочасні українські Гамлети не могли зважитися на рішучі кроки — на організацію широкого руху революціонерів на базі ідеї української суверенної держави, а обмежувалися рухом за все-російські форми чи за проголошення будь-якої конституції. Желябов, найяскравіший речник тогочасних активістів, відповідав їм: конституція — благородний документ, історичний розвиток, а, може, й корисна економічно-суспільна сила, але «я таки волю підштовхнути історію вперед», бо темпи її ходи надто повільні для сучасних потреб народу.

Як на практиці це зробити? Відповідь оформив згодом Ленін 1902 року: «Дайте нам організацію революціонерів, а ми перевернемо всю Росію!» Зацікавлених у цій постановці він остерігав: «Без революційної теорії не може бути революційного руху». Очевидно, без революційного руху не можливо провести будь-які зміни в такій великодержаві, як Росія. У нас не розробляються теорії сучасних революційних рухів у світі, ані не привертається увага українського читача до найсуттєвіших фактів життя, як наприклад: Ізраїль постав не завдяки міжнародним торгам чи закулісним домовленням, а в результаті революційного зриву маленької, гідної нації, що кинула збройний виклик Англії спершу, а потім щойно довколишнім арабським країнам. Та й не робимо ніякого висновку з факту, що саме такі дисципліновані легітимісти, як східні німці, перші підняли повстання проти росіян у 1953 році: їхня молодь пішла з камінням на російські танки в Дрездені та Ляйтцігу і цим відвоювала ширші рамки суверенності для східнонімецької республіки, ніж їх раніше давали їм московські централісти. Нині в Москві шанують німців більше, ніж київське політбюро, уряд УРСР та 40 мільйонів українців разом узятих.

Подібне можна сказати про комуністичну Польщу і Чехо-Словаччину, де героєм були і є головне народні маси, свідомі своєї національної гідності і межі, за яку патріот не сміє поступитися. Суверенність нинішньої Польщі базується на патріотичних польських масах. Якщо ЧССР збереглася як суцільна держава, то це заслуга не її політичного чи військового керівництва, а свідомих народних мас — чехів і словаків. Керівники завели такою мірою, як їхні попередники на їхніх постах у минулому.

Поскільки керівні кола в Києві теж не виправдали надій українських патріотів, а народні маси України що не дорівнюють національною свідомістю народним масам згаданих сусідніх країн, то роля і значення діяльності української політичної еміграції неспівмірно важливіші, ніж це звичайно буває в житті інших еміграцій. Саме тепер, коли ми дедалі виразніше бачимо цей факт на тлі страшної дійсності в Україні, серед еміграційного суспільства дедалі частіше лунають голоси дрібноміщанського снобізму: — О, ні,

не пора тепер на револьвери і гранати... Що сказав би цивілізований світ, якби українець знищив одного-двох московських шовіністів в СРСР чи на території якоїсь іншої держави! Нас — подумайте, таку висококультурну націю! — промадська думка світу визнала б варварами або маоїстами!..

Яке воно знайоме! Учасники боротьби за Карпатську Україну добре пам'ятають, як взимку 1939 року в Хусті один відповідальний діяч переконував січовиків: «Хлопці! Не носіть при собі револьверів, бо за те поляки дивляться на нас кривим оком!..» Тим часом відомо, що шовіністичний польський уряд був проти Карпатської України навіть тоді, коли тамтешні українці не мали ні одного револьвера в своїх руках.

На горе, навіть наші екстремісти, які хизуються своїм революційним духом, займаються... літературою. Всі три відлами ОУН зосереджують здебільшого свою увагу на... аналізі поезій, написаних і друканих в Україні. Вони перевидають їх та силкуються переконати своє оточення: от де справжня українська революція і доказ «боротьби українського народу за свою державність». Якщо це правда, тоді маємо перед очима єдиний випадок існування «перманентної революції» в світі: вона бо триває ще від 1831 року! Адже «діяч української культури» за царату О. Шпигоцький (у листі до О. Срезневського, писаному російською мовою) на такий самий лад формулював «бойову» концепцію тогочасного українства: «Минулось козакування її (України) на полях битв; вже більше не покласти козакові свого меча на терези долі; закозакує він тепер на полях солодкого піснетворства (песнопенія!)».

Чому ж тоді деякі публіцисти організованого українського націоналізму кидали і час від часу далі кидають тяжкі каміння закидів на кирило-методіївських братчиків та їхніх наслідників (В. Антоновича, М. Драгоманова і інших) за те, що вони виреклися практичної політичної та революційної роботи в ім'я культурницького позитивізму? Адже сьогодні вони самі приймають думку, що її пропонував 1844 року П. Куліш: «Тепер не така уже година, щоб брязкотіти шаблонами... прийшла пора поорудувати головою».

Я: По-правді кажучи, тогочасні культурники мали розсудливі підстави для своєї настанови. Населення України було тоді переважно неграмотне і насамперед треба було просвітити його. Тоді не було масової української інтелігенції — її треба було виховати. Мало хто з мешканців України звав себе українцем; не було кому братися за шаблон, то й ще не усвідомлено тоді головної мети — за що воювати? Значна частина українського населення жила під австрійським володінням і вважала Відень, як свою рідну Мекку, а в той же час мільйони українців у Росії дивилися в бік Петербургу, як до своєї Мекки.

Сьогодні становище значно змінилося. Приблизно 40 мільйонів українців у СРСР звать себе українцями, принайм-

ні на статистичному папері. За цими українцями є кілька етапів розвитку, а передусім понад сто років культурно-національної праці письменників і громадських діячів. За нами всіма є трилітня війна в обороні Української Народної Республіки, що була визнаною державою у світі і посідала власні державницькі прикмети. За нами — роки міжвоєнного відродження, опір революційних та політично-військових формацій під час і після другої світової війни — зокрема Карпатська Січ, ОУН і УПА. Київ принаймні на жарті УРСР є столицею паперової держави. За нами всіма (крайовиками й емігрантами) вже є не лише вдосконала теоретична концепція вільної української держави, але й також тисячі могил, в які на вічний спочинок пішли борці за той ідеал. Сьогодні в нас існує державницька база.

ВІН: Тому від нас усіх — і крайовиків і емігрантів — вимагається нині далеко більше, ніж можна було вимагати від українських діячів культури в минулому столітті! А втім, ми є сучасниками й співучасниками активного опору Росії, а діємо, як наші предки у Шевченковому вірші «За байраком байрак»: понасипали по всій Україні могилوک, на чужину пішли та й ніхто не згадає гідно — словом і ділом! — творців і продовжувачів того руху національної гідности. Позичанюк, Полтава, Горновий, Кужіль, Старух-Стяг, Хрін та інші в землянках голодували, примерзали, а ситі й тепло зодягнуті «енки» немов гончі собаки з росіянами ганялися за ними, ліси й гори розривали — одні пішки, інші на конях, а ще інші автомашинами й літаками. А чому сьогодні серед нас дедалі слабше звучить їхнє революційне ім'я і тим голосніше гомонить слово «енківщини», мовляв, треба зрозуміти і вчутися в дійсність на території України та відповідно достосуватися! Достосуватися до чого? До характеру покійного служачки «енка» з «гумовими ногами»? Визнати ніби-факт, що в Україні «вже ніхто не хоче боротися за самостійну й соборну»? Чи прийняти, немов аксіому, твердження київських бюрократів начебто «наші діди й батьки вже самовизначилися в 1917 році і від Росії нас не відділить жодна сила»? Відкинувши революційну концепцію української державности й боротьби за неї, яку альтернативу пропонуєте народним масам, а зокрема молоді? Реформи? Культурництво? Економізм? Чи сонний спокій міщанина, що (поскільки він взагалі колись мислить) надіється лише на «історичні процеси», які розв'яжуть усі наші проблеми. Достоту таке добродушно пропонував український діяч культури Павло Житецький в роки посиленої реакції за володіння царя Олександра III: «А те лихо, — писав він про царський гніт, — треба переспати...»

У різні епохи історії українські діячі бувають похожі на казкового Вія, що (як вірити Гоголеві) не бачив нікого доти, доки відьми не підняли йому його довгих вій, які сягали аж до землі. Короткозорий Вій оволодів душами українських діячів 19 століття такою мірою, що вони добровільно звузили свою діяльність до культурництва; саме тому від них

відсахнулися активні молоді сили. Раніше Кибальчич, Мальований, Желябов, а потім українські марксистки — всі вони (як писав після революції М. Скрипник) «звертали свій човен на море всеросійської революції». Тому Скрипникова концепція УРСР була схемою без ґрунту, тому не знайшли ґрунту правильні, але спізнені заклики Шахрая і Мазлаха до українських комуністів будувати суверенну українську державу навіть всупереч Ленінові.

Бо завжди бувають люди, що не хочуть спати ходячими, і є люди, для яких маніфестом завжди буде колискова «Ой, ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота». І завжди будуть особи, що прагнутимуть революційної пісні та діяння; тільки треба вміти своєчасно знайти їх і з'ясувати свій власний революційний маніфест. Хто ж підніме вії сучасним українцям, щоб вони побачили світ таким, яким він є? Хто посміє всім ліквідаторам з меншовицькою ментальністю кинути ввічі сердиті слова М. Хвильового: «З'їли с... сини революцію!».

Я: Ми розпочали нашу розмову думкою про потребу сатири, як ліку на українські неполадки і на слабості нашого національного характеру взагалі. Ти згодом розширив це питання на потребу безпосередньої боротьби і палочої публіцистики. В основному згода, але де тут сатира? Твої слова — радше вислів несусвітнього болю української людини, що заглянула в темінь нашої збірної душі і, ставши на межі добра і зла, торкнулася болючої рани. Не заперечу — ти захопив мене в крутіж своїх нештампових думок. Але скажи так щиро, як говорив ти досі: чи ти справді віриш, що суспільство в Україні серйозно потрактувало б такі думки українських емігрантів? Знайшли б думки про безпосередню боротьбу з окупантом прихильний відгук серед народних мас? Відомо ж тобі, що Хвильовий пострілом в себе самого пробував збудити непманівське русифіковане міщанство України, щоб воно побачило голодну дійсність українського села, щоб зрозуміло трагедію своєї української нації. А результат?.. Міщан він не збудив, бо надто твердий сон у них. Заголоджене село ніколи не дізналось правди про те, що саме за Україну, а зокрема за її здорове, голодом винищуване селянство загинув той «український Джіглас». Може, нашого голосу вони й не почують, а якщо він дійде до них, то, може, наші земляки не послухають нас і потрактують наш поклик як маніфест дон Кіхота.

ВІН: Я не сатирик, але бачу пекучу потребу на сатиру в нашому національному житті. Мої думки я доповнив потребою палочої публіцистики, бо розмовляю з одним з наших журналістів, що так чи інакше формують громадську й політичну думку нашого суспільства... Якщо однак у моїх словах вчувається тобі відгомін донкіхотства, то, можливо, це й сатира на нинішню українську дійсність. Бо чи треба аж дон Кіхота, щоб збудити українських Санчо Пансів, приспаних Вієм?.. А збудивши їх, чи зуміємо довести до їхнього вуха й серця нашу концепцію?.. Кажу відверто — я не

знаю. Але в одному я певен. Якби ми мали справді щось практичне, серйозне, музше й гідне сказати, то наш голос почули б живі люди в Україні, і він відізвався б луною навіть у найглибших надрах народних мас, зневірених у своїх керівниках.

Так, саме в керівниках, а не в собі самих! Хвильового не почули чи не зрозуміли широкі маси народу, бо він ані не звертався до них, ані не говорив виразно, якими методами і до якої безпосередньої цілі треба спрямовувати народ, щоб той не «блукав за вітряками», шукаючи «веселого шляху». Хвильовий теж звиклий був до інтелігентської езопівської мови. За його арабесками тяжко було відгребати основну думку. Аж дивно: тогочасні українські комуністи вважалися послідовниками Леніна — його посередніми учнями, однак від нього вони не завчили, що народним масам треба подавати виразні гасла і прості вказівки. Ось приклад. Після першого революційного захоплення в 1905 році, російські меншовики, ліберали й навіть більшість більшовиків витрачали час на схоластичні дебати про можливість творення «советів». У той час Ленін радив своїм активістам і народним масам братися за «рушниці, револьвери, бомби, ножі, металеві наручники, кий, ганчірки, намочені в нафті для запалювання, мотузки й мотуз'яні драбини, лопати для будування барикад, динамічні капсулі, колючий дріт, стоячі твіздки проти кіннотників...» В одному листі-інструкції партійцям у Росію він докоряв їм: «Я з острахом, зі справжнім жахом бачу, що про бомби ми говорили понад півроку, але досі не зроблено ні одної...» Ленін різко відрізнявся від салюнового революціонера Плеханова. Той вважав, що народні маси, а зокрема марксистки, «взагалі не повинні були братися за зброю». Ленін відповідав: «Навпаки, вони повинні вхопитися за зброю рішучіше, енергійніше й агресивніше... Хто не хоче підготовляти збройного повстання, того безжалісно викинути з лав прихильників революції та послати їх назад у лави її ворогів, зрадників і боягузів».

Ось як промовляв до росіян російський комуніст-революціонер, якого в нас воліють цитувати радше на доказ недоцільности індивідуального терору проти ворога. Тим часом він застосовував методи безпосередньої боротьби і не мислив визволення від царату, інакше, як тими засобами. Зате українські комуністи обмежилися лише протестними самогубствами проти наслідників царату — вірних послідовників того російського комуніста. Цим вони виявили тільки зневіру в своїй ідеології та в спроможності своєї нації боротися за визволення.

Я: Невже ти не розумієш значення самогубства як політичної зброї, застосованої у відповідний час, на відповідному місці та за відповідних умов? В останні роки ми чули й читали про випадки самоспалення на публічних місцях: у Сайгоні, в Празі, у Вашингтоні, навіть у Москві та Києві. Всі вони викликали широкий відгомін у світі!

ВІН: Так, викликали зацікавлення громадської думки світу, що завжди цікава спостерігати нове видовище. Але гляньмо на справу з українського погляду. Невже не бачиш суперечности у цих міркуваннях? У нас бо засуджують нині революцію і збройну боротьбу — масову й індивідуальну — як «недоречне самогубство». Водночас виправдуються і схвалюються індивідуальні протестні самогубства, які ворогові не завдають практично ніякої шкоди. Можливо, відчуваючи цю незручність, ти застерігаєшся, що дане самогубство повинне бути довершене за відповідних, догідних для цього умов. Як же тоді з українськими комуністами 1930-их років, про яких у нас з тобою мова? Чи їхні самогубства мали політичний сенс і чи дали практичні наслідки? Ні! Як це передбачав самий М. Хвильовий в одному з своїх оповідань, маси ніколи «не зрозуміють» самогубства свого діяча, довершеного як особистий вихід з бойової арени. Вони — народні маси — у 1933 році так і не зрозуміли самогубств передових діячів українського комунізму, а громадська думка світу потрактувала їх як особисте розчарування окремих всесоюзних комуністів сталінською лінією внутрішньої політики й економії СРСР.

Правда, для українців поза межами СРСР глибший сенс загибелі Хвильового блискуче сформулював Д. Донцов: Москва є справжнім вбивником того українського патріота й активіста, писав він в одному з своїх найвдумливіших есеїв у «Віснику» 1933 року. На жаль, цей есей Донцова не дійшов до читачів в УРСР у наслідок тогочасної цілковитої ізоляції Радянського Союзу. Українські патріоти в СРСР, відірвані навіть від правдивої інформації про події в Києві, Харкові, Одесі чи Чернігові, не могли покористуватися тією інтерпретацією самогубства М. Хвильового як орієнтиром для розуміння наступних подій.

Не залишивши виразного «заповіту» чи принаймні полум'яного поклику на зразок поклику Василя Макуха («Хай живе самостійна Україна!»); обмежившись протестом у самій всесоюзній комуністичній партії; а врешті звузивши свій протест до скромної загибелі в чотирьох стінах своїх помешкань, українські комуністи 1930-их років значно влегшили справу московським централістам. Адже з бойовища зійшли без великого шуму чільні українські активісти і можна було далі твердити (як за царату), що в межах російських володінь спокійно усі «благоденствують», а хто не вкладається в систему «нового ладу», той мусить «вийти з строю» або «поза рамки життя». Таким чином ці самогубства не стали такою політичною зброєю, якою ти хотів би їх бачити.

А ще більше боляче є те, що вони потрактували своє життя як приватну власність, якою можна розпоряджатися по своїй волі без хісна для власної нації, хоча вони її гаряче любили, по-своєму, очевидно. А саме патріот, який цінить інтерес нації, не сміє (як писав Драгоманов) даремно витрачати ні одної реальної цінности свого народу: кожне слово,

сказане не по-українському, кожний гріш, витрачений на не-українську справу, кожен українець, який залишає територію України, є незамінною витратою з української народної скарбниці. Тим самим не вільно витрачати її біологічних скарбів на особисті «пораженські» самогубства. Наш останній удар повинен бути по ворогові, немов останній постріл з обложеної твердині. Якщо самогубство має бути політичною зброєю, то нехай вона буде гідною зброєю з практичними наслідками.

Ні, помилки українських комуністів не сміємо повторити ані в Україні, ані на еміграції, ані теоретично, ані практично. У цьому відношенні можна повчитися дещо від росіян і їхніх ставлеників в Україні. Читай, що вони пропагують нині у відношенні до своїх противників. Студент третього курсу журналістики в Київському університеті Євген Варда (майбутній «інженер душ» в УРСР) спеціальним віршем у «Культура і життя» (Київ, 14. 5. 1967) захвалює мужню відсіч, що її зготовила українським повстанцям жінка якогось воїна-комуніста в перші роки радянської влади на території України. Вона їм

Окріп.
На голови пихати
Окріп!

Чи така жінка-радянка справді існувала і чи вона здобулася на описаний чин, тут не важливе. Проте мораль того вірша ясна: офіційна радянська (а це значить, ніби «миролюбна» і ніби «гуманна духом») газета в Києві далі пропагує своїм читачам — партійним і т. зв. простим радянським людям — тверді, прямо жорстокі методи побороювання навіть уявних противників московського режиму в Україні.

А що ми — українські патріоти й захисники справедливої української справи — пропонуємо нашим братам, яких гнобить тоталітарна система росіян? Особиста й національна гідність українського патріота вимагала й вимагає від нас активної настанови супроти окупанта. Але в нас не дано відсічі російським більшовикам ні за Петлюру, ні за Коновальця, ні за Ребета, ні за Бандеру. Ворог нас зброєю вдаряє, а ми йому панахидами одвічаємо... А втім, не покарано нашою рукою ні одного німця з-поміж тих, які знищували українських патріотів по німецьких концтаборах. Жиди гідніше поставилися до своєї ганьби і кривди. Вони відплатили німцям і не простять їм їхніх злочинів ніколи.

У нас досі ще списують плачливі літописи кривд нашого народу і, замість вдаряти живучих окупантів зброєю, лише словесно воюють з мерцями — з Леніном і Сталіном, мабуть, вірячи, що від того музейного шелестіння впадуть мури російської тюрми народів. Так, мури Єрихону впали від звуку ізраїльських сурм, але поряд з сурмачами на ті мури наступали ударні військові частини вибраного народу. Хто промов-

чує той другий аспект біблійної події, той допомагає ворогові втримувати українську націю на рівні фолклорного народу.

Я: У нашій розмові ти часто вживаєш слово «емігрант». Нині вже нема українських емігрантів. У більшості — це українці, що є рівноправними громадянами країн свого поселення або народження. Чи може такий українець «з роду» і частинно «з культури» бути революціонером, патріотом і борцем за Україну? А далі, ми в цілому нині вже нація, а не конспірація. Суспільство України нині складне і зрізничковане. В наслідок самих різниць у темпераменті не легко втиснути всіх українців у тісні рамки конспірації й революційної роботи.

ВІН: Чому не трактувати речей натурально? Українець-емігрант у розумінні терміну кінця 19 чи початку 20 століття не існує. Але як тоді, так і нині є чесні українці — нащадки чесних українців, які щиро хочуть допомогти українському народові вирватися з-під володіння Москви. Методи такої активної співпраці різноманітні, принаймні двоякі. Послідовно, і для революційної методи мусять знайтися теоретики і практичні виконавці — сміливі українці. Якщо німецький жид Кон-Бендіт міг стати керівником французьких студентів-бунтарів у Парижі, то чому канадський чи американський українець не міг би стати активним борцем за визволення України? А втім, якщо різні українці могли гинути за чужі інтереси чужих їм націй, то чому український нащадок не сміє посвятити своє життя для української справи близької йому нації? Небезпечне воно діло, скажеш. А хіба вони надіються жити вічно? Чи, може, нащадки українців виродилися на з'їдачів хліба, неспроможних на жертвенний подвиг? Ось 21-літній канадець шотландського походження міг здобути на це: він обурився тим, що офіційні канадці примкнули очі на винищення мешканців Біяфрі нігерійцями і спершу пробував листами закликати своїх співгромадян до подавання допомоги Біяфрі, а потім вибрався туди, щоб безпосередньо допомагати жертвам імперіялізму. Єспанські власті арештували його в Алжесірасі. Однак його спроба та спроби інших подібних ідеалістів блищать, немов перли, в болоті гіпокризії т. зв. вільного світу, що дозволив Великобританії та Радянському Союзові знищити руками нігерійців молоду націю за її «сепаратизм». Чи українські нащадки загубили той вогонь посвяти, що його проявив канадський шотландець. Якщо так, то їм нема майбутности. Бо, як висловився борець за рівноправність негрів у США д-р Кінг, людина без сміливості постояти за свої принципи насправді мертва вже на 30 році життя, навіть хоча б вона згодом дожила до сімдесятки.

І говориш: ми — нація, не конспірація. Правда, ми — нація, але дуже хиткі ще в неї ноги, надто м'який її хребет. Покищо ми ще слимаки, що повзуть по землі, коли інші на-

роди немов птахи ширяють у просторах. Ми йдемо вперед, але надто повільно. Нашу історію треба підштовхнути вперед, бо вона іде на чумацькій гарбі, запряженій кругорогими волами.

Я: Мабуть, штовхати нашу історію таки треба водночас на подвійних рейках. Не обмежуватися ні культурництвом, ні самою лише революційною діяльністю. Але йдеться ще про визначення пріоритету: що нам робити насамперед?.. Мені здається, українцям насамперед треба обов'язково всіма законними засобами, в межах конституції на власній території, виробляти форуми вислову й діяння української громадськості і формувати її думку. Наша громадськість мусить наздоганяти дуже багато, весь той «пропащий час», як писав Драгоманов, загублений для українців у російській неволі. Пригадуеш, як дивно і страшно було спостерігати пасивність української громадськості в районах, з яких відступили російські війська 1941 року? Навіть сільських зборів не сміли скликати самі місцеві люди і ждали «нашого наказу» від цивільної влади, якої не було. Бо вони звикли бути до системи, проти якої бунтувався навіть росіянин В. Маяковський, глузуючи з психіки своїх земляків: «Циркуляр, сиди і жди... Чом нам з вами думать, якщо думають вожді?..» Все це наслідки знищення внутрішньої суспільної структури царатом, а потім — ще ґрунтовніше — тоталітарним сталінізмом; після всіх «чисток» залишилися мільйони окремих людських існувань, що не мали і не відчували органічного зв'язку з одними. Мені здається, що нині люди в Україні, та взагалі в СРСР, розпочали якоюсь мірою мислити самостійніше. Але революційну думку треба буде ще довго розбуджувати, формулювати по-новому, розвивати її, а щойно потім вдаряти по ворогові.

ВІН: Вдаряти вже тепер, сьогодні! Щоб ворог не був такий самовпевнений! Щоб він не мав авторитету в наших людей! Щоб українська людина врешті вирвалася з отупіння та на знайоме паралізуюче: «Пайдьомте с нами!» зміла дати з місця гідну відсіч. Ось що треба робити, а не надіятися на «революцію згори», на своєрідний палацовий переворот у далекому майбутньому. Треба «революції знизу», проведеної гідними людьми з гідними українцями з народних мас. Збудити цю гідність — святий обов'язок тих, які мали чи мають можливість охопити зором живої душі та вільного ума всю українську проблему, а не тільки її частину. Вільні українці в світі мають ці можливості...

Розумів цю потребу Іван Багряний, коли в своїх заувагах «До зауваг Донцова» з приводу програми ОУН (1943 року) заперечував одну концепцію самого лише політичного перевороту: «...нам ідеться не про будь-який політичний переворот, а про кардинальне розсадження СРСР (як колись царської імперії), як клубка нерозв'язних соціальних і національних протиріч, і найголовніше в цьому — нам ідеться про відчуження України від СРСР, як від певної соціальної й

національної „монолітної” формації. А цього відчаєння можна досягти лише революційним шляхом, спираючись на народ. А порвати народ, мобілізувати його можна лише гаслами соціального й національного визволення».

Я: Добре, що ставиш українське питання широко і в своїй концепції знаходиш місце для всіх можливих патріотів — для еміграційних самостійників і для крайових, навіть, якщо вони визнають погляди Маркса. Бо такі в Україні є, і нехтувати ними було б трагічною помилкою. Але чи твій поклик до відродження бойової гідності українців не звучить, як поклик дон Кіхота відновити лицарство в його країні, що пройшла ґрунтовні перетворення?

ВІН: Місце в бойовій лаві української нації повинно бути для кожного гідного українця. Теж українські марксист-ленінці мусять усвідомити факт, що поза українською самостійницькою концепцією їм нема місця під сонцем. Якщо вони не примкнуть до української національної бойової лави, їм кінець: або залле їх дрібноміщанська потопа або змеле їх великодержавна машина чисток чи асиміляції. Навіть ті, що нині надіються на можливість шляхом реформ і при допомозі ленінських слівців відвоювати гідний статус Українській РСР, врешті мусять визнати це. Бо і писанням меморіялів та протестних закликів є десь межа!

Погоджуюся з тобою, що для багатьох «енків» мої слова, можливо, забряжчать, немов заржавілий меч еспанського мрійника по гвіздках крил вітряка. «Реалісти» намагатимуться «раціоналізувати» сказане: куди, куди зі списами на великодержавні вітряки атомного віку?.. Однак і ти визнає, що становище українських патріотів другої половини 20 століття не є становищем того блудного лицаря. Дон Кіхот посміє порвати з своїм приземним існуванням та гнітючою атмосферою буденщини, але його «велетні» були тільки вітряками; його меч і спис належали до одшумілої епохи такою мірою, як пережитакми були варязькі мечі та списи в поезії українських націоналістичних поетів міжвоєнного періоду 1921—39 років.

Тим часом всі ми, з «енками» включно, є сучасниками українського атомного віку, живими співтворцями дійсності другої половини 20 століття. Росія, її політики, військовики, компартійці разом з усіма виступниками є *реальним* збірним велетнем, а не вітряком. Українське революційне слово й діло теж не слід вважати застарілою зброєю. Події 1960-их років у різних країнах показали наочно: революція далі залишається новочасною зброєю для всякого народу. У нашу епоху національно-революційних рухів і воєн український революціонер і речники революційної думки не є пізніми дон Кіхотами. Навпаки. Вони є сучасниками відродження революційних рухів у їх ідеальному виді. Ті рухи лякають всіх централістів, вони тривожать всякі «естаблишменти» чи (порадянському сказавши) «правлячі кола» імперій, федерацій і

конфедерацій. Згадка про неминучість революційного зриву зганяє сон з очей усіх міщан і по-міщанському стабілізованих учорашніх революціонерів — нинішніх статечних громадян даної держави. До міщанства належать і російські більшовики. Їхній колись дуже живий рух вже перетворився на механічну чиновницьку систему. Тому, московські вельможі лякаються навіть слова «революція», якщо хтось застосує його до Радянського Союзу або якщо даний самостійницький рух (наприклад, Біяфрі) може спонукати неросіян у межах СРСР до мислення і вияву таких самих прагнень. Російські більшовики є сьогодні реакційнішою силою, ніж будь-коли досі; вони — централісти й гнобителі.

Для нас — вони реальний ворог, не вітряк! Це — реальна потуга, що широким задом московським сидить на карку нашого народу. Щоб звільнитися від того ганебного вантажу, українці мусять врешті виявити більше масової активності.

Я: Побоююся, що ти не береш на увагу процесу «старіння» всякого суспільного руху. Разом з людьми даний рух росте, розвивається і згодом в'яне чи навіть завмирає. Нові часи, нові умови й новий соціологічний склад країни та суспільства вимагає нових метод, нового руху й нової концепції. Конституціоналізм теж є своєрідним революційним рухом, зокрема в такій великодержаві, як Росія чи СРСР.

ВН: Про «старіння руху» я не забуваю. Той процес супроводить рух на кожному його етапі. Відомо тобі, як у Західній Україні у тридцятих роках дехто кмітливий підкреслював явище: націоналістом-волонтаристом може бути в нас людина лише до тридцятки, бо одружившись, вона швидко включається в лави т. зв. статечної громадськості. Перехід на позиції конституціоналізму й парламентаризму, що його помічаємо в багатьох колишніх націоналістів-волонтаристів, нагадує подібний процес у середовищі російських меншовиків. Під впливом деяких змін у царській Росії після революції 1905 року їм зокрема остогидло перебування в сутінках поліційного гоніння, тюрм, заслань, шибениць... Все це втратило для них свій давній чар на тлі практичних можливостей псевдопарламентської боротьби в державній Думі. Меншовицьким парламентаріям і їхнім однодумцям прямо до болю хотілося вже діяти явним законним способом і з публічного форуму — на виду й під оплески громадськості завдавати ударів реакційній системі царату.

Нічого дивного теж, що не одному з учорашніх українських революціонерів набридло життя в тіні, на перетині дня й ночі. Їм теж хочеться жити й діяти так, як живуть і діють усі нормальні люди всіх нормальних суспільств.

Але зваж, друже мій химерний! Українець, який щиро обстоює ідею відновлення суверенності української держави, не може і не сміє жити т. зв. нормальним життям... Раз він стоїть за таку ідею, тоді його оточення не дозволить йо-

му на таке життя... Т. зв. вільний світ нехтує українським правом на власну державність. Весь комуністичний світ — разом з ніби поступовою новою лівицею! — послідовно промовчує українське питання і навіть проблематику української радянської державности. Погодитись з усім цим означало б перетворитися на дрібномістечкового хлібоз'їдача, якого висмівав Юліуш Тувім: «і засипляють з мордою на грудях у страшних мешканнях страшні міщани».

Та й нема для українських патріотів гідного публічного форуму, на якому вони могли б висувати справу емансипації свого народу. Верховна рада УРСР є мавзолеєм мертвих душ. Якби там воскресла якась душа українська і принципно започаткувала хоч одну дебату про здійснення конституційних прав Української РСР, тоді наші серця забилися б радісно, неначе великодні дзвони. А втім, жоден справжній революціонер не гребує законними засобами в боротьбі за емансипацію свого народу, якщо вони не підривають принципів і практичних діянь революційних елементів. Навіть Ленін знаходив відповідне місце для легалістичного сектора в своїй революційній системі боротьби проти царату, але він без упину пригадував-втовокмачував своїм співробітникам тезу про *першорядність безпосередньої революційної дії*. Меморандумами і маленькими полегшами не можливо докорінно змінити такої гнобительської системи, як російська. Як висловився один легаліст (прем'єр-міністр Канади П'єр Е. Трюдо) «в тоталітарних країнах майже немислимо усунути уряд, ані здобути керівні центри влади без застосування якоїсь форми насильства».

Пропагувати серед українців у тоталітарній системі СРСР лише законні методи боротьби за суверенність України означає вести український народ у сліпу вулицю, на кінці якої височать справжні вітряки т. зв. інтернаціоналізму московського зразка. Спрямувати народні маси в сліпу вулицю реформізму означає водночас зректися того активного прошарку українського суспільства, який серед темної московської ночі шукає за орієнтиром. Без яскравого максималістичного прапора ті активісти потонуть у мільйонних масах «радянських людей» або стануть активістами в російському революційному русі.

Хто в нас ще «живе душею», той не сміє мовчати, не сміє дозволити щоб хтонебудь з наших братів в Україні чи поза її межами заснув ходячи, заколисаний ворогами й рідними дрімотами. Історичний досвід перестерігає нас перед такою помилкою. Адже відомо, що після злощасної полтавської кампанії російські володарі облишили українську козацьку старшину в відносному спокої і за багатьма з них визнали дворянські привілеї й права російських дворян, себто: право не мати ніяких обов'язків супроти власного суспільства. Тоді наші благородні предки перетворилися в «дядьків отечества чужого» так швиденько, що приблизно через 150 ро-

ків опісля Чарлз Діккенс не міг зрозуміти надто швидких темпів того українського суспільного процесу.

Нині нашій нації загрожує та сама небезпека. Радянсько-російська система витворює подібні кадри дворян, що зветься тепер директорами заводів, головами колгоспів і радгоспів, адміністраторами фабрик і державних підприємств, економістами й політиками. Нова кляса вічноживих малоросіян.

Ось стандартний життєпис кожного з них. Малорос народжується в УРСР чи в будь-якій іншій «невід'ємній частині» всеросійської імперії. Звичайно, він виховується в безбожницькому дусі, але буває охрищений в Російській Православній Церкві. Дитинство він проводить у російському дошкіллі, а юність — у російській школі й комсомолі. Професію він здобуває під наглядом російсько-мовних учителів, шляхом вивчення російських книг і пізнавання могутности Росії. Найкращі роки свого зрілого віку він витрачає на будівництво всеросійської імперії; нерідко буває русифікатором європейських чи азійських народів СРСР. Брак українського патріотизму він заповнює російською пропагандою, а рідкі прояви неспокою совісти заливає московською горілкою. Минають літа, він старається і помалу холодне в тіні російських пам'яток та пенсії за своє служіння. Врешті хоронять його в українську землю і на могилі ставлять камінну плиту, часто з російським написом. Зміст напису по-суті однаковий: «Жил-бил такой то советский человек...»

Для України, для українського народу — а втім, для себе самого як гідної людини! — «енко» просто не існував, як не існували для нашої нації всеросійські дворяни й «чорним політи» чиновники малоруського роду. Вони — тільки цифрові дані в статистиці українців, але, на жаль, у структурі російської великодержавної будівлі вони були чи є сьогодні твердим камінням.

Якщо залишити наших земляків у спокою; якщо не тривожити їхнього сну словом і ділом; якщо не пригадувати їм потреби активного підходу до життя в епоху національно-визвольних революцій, тоді вони ще швидше і ще вірніше служитимуть захисниками «атечества чужого». Вони б служили Москві вірно під час найразючіших порушень т. зв. радянського правосуддя. Служили вірно за другої світової війни, в якій Москва виявила себе центром російського націоналізму не гірше за царський Петербург. Наскільки вірніше служитимуть вони московським бюрократам, якщо залишити їх у спокої перед телевізорами та при бочці московського квасу! А якщо й політичні емігранти перетворяться в зажиточних обивателів, тоді, кажу, амінь Україні!.. О, ні, друже! Не сміємо допустити до такого нещастя. Якщо всі заснемо твердим сном, то навіть атомні вибухи не збудять нас, окрадених однакою під час миру, як і під час війни. Нашого обов'язку і правильного рішення не пригадує нам ніхто так перекон-

ливо, як Шевченко, заповіти якого дедалі більше затискаємо в бібліотечні сховища:

Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить...

Я: Дуже сміливих людей треба на це велике діло. Де ти бачиш їх у переважаючій масі дрібноміщан, якими погорджуєш? Чи не доцільніше нам насамперед «вигострить сокиру» нашої політичної концепції?..

ВІН: Мужні люди є серед нас, тільки не всі вони ходять разом. Є вони і між емігрантами, є і в Україні, є вони на території Росії — оті українці, що, як Франко, «од сорому, який нащадків пізніх палитиме», заснути не можуть. Знайти з ними спільну мову нам повинно бути легше, ніж будь-коли досі, бо ми вже добре знаємо самі себе і розуміємо почуття таких осіб куди краще, ніж у ті роки, коли нам доводилося ставити опір наймогутнішій потузі світу всупереч «практичним порадам» статечної громади. Проживши ряд років вільним і відносно заможним життям у народовладних країнах, кожен з нас мусів відчути приблизно те, що Леся Українка описала в листі своєму братові під час свого перебування поза кордонами Росії: «Якщо правда, що тут у свій сторону я почуваю себе вільніше, то знов же ніколи і ніде я не почувала так доткнуто, як тяжко носити кайдани... Мені не раз видається... що на руках і на шиї в мене видно червоні сліди, що їх понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать ті сліди, і мені сором за себе перед вільним народом».

Напевно багатьом з-поміж нас нині лица горять соромом на згадку, що наші співгромадяни інколи дивуються: оце вони, сини й дочки сорокамільйонного народу, що досі не зумів стати господарем на своїй території?..

Напевно не одному з нас тоді до болу хочеться сказати собі: якщо не можна бути гідним політичним емігрантом і борцем за права нашої нації, тоді принаймні годиться вміти гідно вмерти в її обороні — чи то на українській землі чи на чужій території, де тільки нам пощастить зустріти й заскочити її ворога!

Я: Поворот у твоїх думках нагадує мені трагічну долю подружжя Ляфаргів — Марксової дочки і його зятя. Вони міркували: поскільки їхній міжнародний рух розбився на взаємознищувальні фракції і вже не можна жити для єдиної суцільної партії, то краще вмерти. І вони покінчили життя самогубством. Невже ти схвалюєш такий крок розпачу?

ВІН: Ні, я проти самогубства навіть з таких особистих мотивів, бо це втеча від життя й боротьби. Ленін з пошани до родини Маркса схвалив їхній крок, але при тому він ще й керувався особистим фанатизмом: його власне життя не мало б для нього сенсу без його власної партії. Ми ж не фа-

натики вузької групи змовників, і наше життя вільно спалити хіба лише на жертovníку нації, якщо водночас заберемо з собою якусь кількість її ворогів.

Знаю, що дрібноміщани з великими ротами і маленькими серцями глузуватимуть з такого міркування, мовляв, «проминув вже час лицарства... на інший шлях тепера світ пішов». Ні! Не змінився в цьому відношенні світ, і людство далі шанує захисників своєї нації, приймає до відома їхні довершені факти. А хіба ж революціонери ОУН і вояки УПА, та й ми з тобою в тому числі, не ставили власне оточення й ворога перед доконаними фактами?.. І ніхто з нас, надіюсь, не шкодує, що так діяв, хоча багато наших земляків вважали і вважають наші наміри та діяння тогочасні нерозсудливим донкіхотством.

Бо ми щиро й глибоко відчували сором за поневолення нашої багатомільйонної нації та діяли згідно з почуттями національної зневаги. «Сором — це свого роду гнів, тільки спрямований в нутро людини. Коли б уся нація щиро зазнала сорому, вона була б схожа на лева, що готується зробити стрибок», — сказав ще 1843 року Маркс. Леся Українка теж не лише записувала свої почуття сорому на вид неволи, але й закликала до безпосередньої боротьби. Нашим революціонерам під час другої світової війни і в повоєнні роки почуття такого сорому веліли діяти проти ворога, а не підкорятися. Тож вимогою нинішнього дня в українській громадськості на території СРСР і поза його межами є сердиті люди, сповнені гніву супроти наїзника і готові зробити отой стрибок на нього.

Я: На мій розсуд, сьогодні нам треба найбільшою мірою мужніх публіцистів, які б відкривали перед нами нехай далекі, але гідні українські обрії. Зокрема в сучасній радянській дійсності є пекуча потреба на гідне слово, як це передбачив ще 1920 року письменник Є. Замятін. Спостерігаючи наставання епохи тотального гніту, він писав: «Єдиною гідною зброєю людини завтрашнього дня є слово». Саме на просторах російської імперії інтелігенція десятки років словом боролася проти царської системи гніту. Нині пора знову всебічно покористуватися тією зброєю. Тому потребою й нашого дня є насамперед публіцисти, що палючим словом викликали б рум'янець сорому на українських обличчях за ті «червоні сліди», що їх понатирали на їхніх руках і шиях кайдани і ярмо неволі.

ВІН: А ти, ти матимеш сміливість батогом свого слова шмагати по обличчях самовдоволених дрібноміщан з гнучкими хребтами і хитрючими очима? Чи, може, радше силкуватимешся стати «всеукраїнським» журналістом — автором статей, прийнятних для читачів обох сонної української греблі? Не оглядатимешся на «задні колеса» з побоюванням, що міг би втратити чимало читачів, якби на мить відкрив рубчик правди про них, про нас усіх і про себе са-

мого? Тож вогнем сатиричної самокритики перевір себе самого теж, бо запевняю тебе: в кожному з нас дримає маленький хохол! У критичній ситуації він швидко росте на силі і, немов політ, холодними мацаками компромісу й вигоди перетворює козака-запорожця на покірного малороса, а бойовика-революціонера на самозакоханого міщанина.

Я: Хіба відповідати тобі афоризмом Джозефа Конрада: «Дайте мені відповідне слово... а я зрушу світ!» Але хто в нас знає те *відповідне* слово, що, як сказав Байрон, немов крапля роси, падає на думку і спонукає «тисячі й мільйони людей до мислення»?..

ВІН: Не самою лише думкою визволяється людина і не словом єдиним мури неволі ламає народ!

*

Хмари кудлатими лапами туго зав'язали рот сонцю. Воно струснуло ними і вниз полетіли краплі дощу. Одну з них я зігнав з обличчя кивком руки, коли ВІН швидкими кроками сховався по дерев'яних сходах з гори до вулиці, що глибоким ярком врізалася в гущу домів і дерев. Мені раптом видалося, наче б туди пішла й за поворотом доріжки зникла половина моєї душі.

Монреаль, липень 1968

Польсько-німецьке замирення й Україна

Мирослав Прокоп

Міністер закордонних справ Німецької Федеративної Республіки Вальтер Шель і міністер закордонних справ Польщі Стефан Єндриховський 14 листопада 1970 підписали договір, яким німецький уряд у Бонні визнав сучасні західні кордони Польщі на річках Одра і Ніса. А три тижні пізніше до Варшави прибув канцлер НФР Віллі Брандт і там 7 грудня з тодішнім головою польського уряду Юзефом Циранкевичем підписав акт польсько-німецького замирення. З цієї нагоди Брандт заявив: «Ніхто нас до цього не змушував. Ми є дорослі люди. Тут ідеться про питання нашої зрілості і відваги визнати реальний стан речей».

Таким чином 25 років після закінчення війни німці легалізували сучасні західні кордони Польщі, що їх визначили делегати США, Англії і СРСР на конференціях в Ялті і Потсдамі в 1945 році. Цим актом німецький уряд зрікся з близько 40 тис. квадратних миль німецької території, яка творила одну четвертину передвоєнної Німеччини. Цікаве, що цей договір був порівняно спокійно прийнятий німецьким народом. Опозиційне Християнсько-демократичне об'єднання Західної Німеччини критикувало уряд Брандта, але це природне, коли мати на увазі, що впродовж чверти століття західно-німецькі уряди відмовлялися визнати втрату східних земель, що їх окупували радянські і польські армії при кінці війни.

ПОЗА МЕЖАМИ УЯВИ

Німецько-польський договір належить до таких актів міжнародної політики, що їх у передвоєнній дійсності ніхто не міг уявити навіть у своїх найбільш фантастичних передбаченнях. Були, правда, в передвоєнній Польщі радикальні народно-демократичні елементи (т. зв. ендеки), а в ще більшій мірі партія молодих людей, що діяла під назвою «Обуз народово-радикальні», які в 1930-их роках проповідували програму привернення Польщі кордонів з часів короля Болеслава Хороброго. Проте серйозно тих людей ніхто не брав. Перед обличчям постійно зростаючої тоді мілітарної й індустріальної сили гітлерівської Німеччини та її апетитів здо-

бути для себе території на сході Європи — гасла польських радикалів звучали як погана анекдота.

Польського кордону на Одрі і Нісі не могли з природи речі уявити тоді також німці. Провідною засадою німецької закордонної політики між двома світовими війнами, і то не тільки політики нацистів, але також і Ваймарської республіки, було намагання ревізувати Версальський договір і добитися зміни кордонів тодішньої Німеччини. А вже гітлерівський уряд висунув гасло, що німці — це ніби «народ без простору» (фольк оне раум), що територія, на якій вони живуть, не може їх прохарчувати, що, отже, життєві інтереси німецького народу вимагають завоювання нових просторів для поселення німецької раси в Європі і поза нею. Під таким гаслом, зрештою, Гітлер почав війну проти Польщі, а потім проти СРСР.

Сьогодні, 31 рік після німецької агресії проти Польщі, німці (західні і східні) живуть на багатому меншому просторі, як напередодні другої світової війни, а проте їм не загрожує голодова катастрофа. Щобільше, вони є другою індустріальною потугою в демократичному світі, а життєвий стандарт у Німецькій Федеративній Республіці належить до найвищих у світі.

Правда, в повоєнній Європі німці в цьому відношенні не одинокі. Своїх «посланництв» щодо інших народів зрелися також англійці, французи, бельгійці, голландці. Вони мусли виректися пануванню над іншими народами, віддати їхні території та влаштувати взаємини з ними на принципах незалежності і взаємопошани. На диво, не тільки колишнім колоніям, але також західнім колонізаторам це вишло на здоров'я. Залишилася в Європі тільки одна нація, яка свого панування над іншими зрелитися не хоче і це панування в результаті другої світової війни ще поширила. Це Росія. Як у колишній Німеччині, її сучасні провідники підсичують у ній отруту шовінізму, проповідують гасла особливої місії в світі. Нічим іншим, як провалом, така політика не може скінчитися. Звичайно, сьогоднішній уклад міжнародних сил такий, що важко в ближчому часі уявити упадок імперії (хто на початку нашого століття міг передбачити розвал британської чи хоч би царської імперії?). Проте немає сумніву, що день, коли московський уряд буде змушений визнати незалежність поневолених Росією народів, буде щасливим днем не тільки для неросіян, але не в меншій мірі для російського народу, бо треба думати, що ця незалежність буде супроводитися перемогою демократії в самій Росії.

Яке значення може мати визнання німцями сучасних західніх кордонів Польщі для України і українсько-польських взаємин? Заки відповісти на це питання, треба на хвилину зупинитися на міжнародному тлі, на якому сталася ця подія.

Формально німецько-польське порозуміння має усі прикмети історичного замирення між двома народами, які впродовж віків були непримиренними ворогами. У багатому дечому подорож Брандта до Варшави в 1970 році нагадує історичні візити де Голля в Бонні й Аденауера в Парижі, що стали символічними для закінчення довгого антагонізму між німцями і французами. Коли усвідомити, що сьогодні на німецько-французькому кордоні створені підстави тривалого замирення, що німці погодилися з приналежністю Ельзасу і Льотарінгії до Франції, а разом з тим, коли пригадати хоч би три останні війни між Німеччиною і Францією впродовж останніх ста років (1870, 1914 і 1939) і величезні людські жертви та матеріальні втрати, що їх мали ті народи у взаємній боротьбі, то стає ясним, який великий крок уперед зробили французи і німці для побудови справді нової Європи. Замирення на французько-німецькому кордоні знаменує перемогу ідеї співпраці західноєвропейських народів, яких у свій час ділили гострі династичні чи національні спори. Тепер, у 1970 році, у процес замирення між європейськими народами вбудовано нову польсько-німецьку ланку. Формально це знаменний показання поширення ідеї співпраці між народами Європи з заходу на схід.

Я говорю про формальний бік справи, бо чи німецько-польський договір принесе тривале і справжнє співжиття між німцями і поляками на базі існуючого кордону, покаже щойно майбутнє. Поперше, для перевірки життєздатності таких історичних договорів таки треба часу. Подруге, тим, хто привів до польсько-німецького порозуміння на існуючих умовах, не є самі німці і поляки. Сучасну Польщу важко вважати самостійним фактором міжнародної політики, а для кожного, хто хоч би загально обізнаний з політичною географією Центральної і Східньої Європи, є також ясне, що пересунення кордонів Польщі на лінію Одра-Ніса і визнання їх німцями не сталося в результаті співвідношення сил між Польщею і Німецькою Федеративною Республікою. Ані комуністична, ані некомуністична Польща не була б спроможна сама змусити німців відмовитися від 40 тис. квадратних миль їх території. Коли це сталося, то це є результат мілітарної і політичної присутності СРСР у цьому районі Європи.

Коли так дивитися на справи, то треба визнати, що польсько-німецьке замирення (а ще в більшій мірі договір між НФР і СРСР, що був підписаний у серпні 1970) є великою перемогою радянської дипломатії. Замирення Західньої Німеччини з Польщею, яка є сателітом Москви, легалізує політичну і мілітарну присутність Росії на теренах, до яких у минулому ніколи її впливи не сягали. Це відкриває перед Москвою можливість дальшого проникнення на захід. Цей факт не позбавлений деякої пікантності.

Не треба забувати, що понад два десятиліття не тільки уряди Західньої Німеччини, але також західні альянти відмовлялися визнати статус кво, створений від окупації радянською армією сучасних західніх земель Польщі і двоподілом Німеччини. Якщо йдеться про саму Західню Німеччину, то вона впродовж того часу перебувала і досі перебуває у сфері західньої, точніше — американської політики. У 1950-их роках США, як керівна сила західнього світу, виступали носієм політичних концепцій, суть яких була в тому, щоб чи то «визволити» сателіти з-під опіки Москви, чи то відсунути («ролінг бек») російські позиції далі на схід. Як відомо, ця політика не витримала проби життя, що стало ясне в східньому Берліні в 1953 році, в Угорщині і Польщі три роки пізніше чи в Чехо-Словаччині в 1968 році. Щобільше, слідом за тим переміг у США курс на обмеження впливів Америки в світі, а Москва поспішно почала заповнювати утворену порожнечу. Тому на початку 1970-их років ми є свідками посиленої російської імперіяльної експансії в різних районах світу. На цьому тлі в Західній Німеччині перемогли голоси, що вимагали «реалістичної» переоцінки положення Німеччини між Сходом і Заходом, а одним з виявів того стали німецько-радянський і німецько-польський договори.

Правда, російські імперіяльні карти можуть помішати події в самій імперії. Ще одні робітничі заворушення, як останньо в Польщі, або зріст боротьби за громадянські права в Радянському Союзі, або посилення самостійницьких рухів серед неросійських народів взагалі можуть докорінно змінити становище. (Тут, до речі, видно, що агресивність Кремлю гальмують сьогодні в першу чергу внутрішні труднощі в імперії, а не, як було в 50-их чи 60-их роках, сила американської атомової зброї, бо сьогодні СРСР у цьому відношенні дорівнює Америці). Та це інша тема.

ЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОРОЗУМІННЯ

Не тільки визнання німцями сучасних польських західніх кордонів є подією, що її, як згадано на початку цієї статті, ніхто тридцять років тому не міг уявити. Не в меншій мірі поза межами уяви був тоді факт сучасного об'єднання майже всіх українських земель в одній «українській суверенній державі». Правда, ця «державка» є ніщо більше, як адміністративна одиниця російської імперії. Проте і для українського народу і для стороннього світу утворився формальний стан соборності українських земель в одній союзній республіці Радянського Союзу.

Яке значення може мати легалізація польських кордонів на лінії Одра-Ніса для українсько-польських взаємин?

Те, що у зв'язку з цією подією нас, українців, у першу чергу цікавить, це питання: чи легалізація польських захід-

ніх кордонів приведе до визнання поляками сучасного українсько-польського кордону та до їх приязного ставлення до українців взагалі. Звичайно, тут не йдеться про юридичне визнання, бо сучасна польська держава це зробила чверть століття тому, а тимчасова окупація німецьких земель мала бути компенсацією за зречення з західних областей України. Але це тільки формальний бік справи. На ділі історія останньої чверти століття вчить, що польське суспільство, радісно прийнявши кордони на Одрі-Нісі, рівночасно не перестало мріяти про майбутнє відвоювання українських, білоруських і литовських земель. При тому тут йдеться не тільки про більшість польських емігрантських груп, які не перестають леліяти мрії про повернення до Польщі Львова і Вільни, але, що гірше, про подібні думки також в сучасній Польщі, де діє досі сильний антиукраїнський комплекс.

Проте видається, що на довшу мету згадані претенсії деяких польських кіл не творитимуть серйозної небезпеки для України. Проти них промовляє чимало факторів життя, і то зарівно в сучасних умовах, як і в післякомуністичний період. Якщо йдеться про сучасний стан, то так довго, як на сході і частинно в центрі Європи порядкуючою силою є Росія, вона, хоч-не-хоч, є гарантом сучасних кордонів. В останні роки можна було почути поголоски про те, що, мовляв, прагнучи порозуміння з німцями, Москва може змусити поляків поступитися німцям на заході, а за це нагородити поляків частиною західних областей України. Такі поголоски звучали в свій час фантастично і ще більше фантастично звучать сьогодні. Не тільки тому, що сьогодні німці самі зреклися своїх колишніх західних земель, але також з інших причин. Сильна Німеччина ніколи не буде в інтересі Росії, а поширення німецької території безперечно вплинуло б на зміцнення німців. Крім цього, на схід від кордону Одра-Ніса є тільки невеличка німецька меншість, тоді як справжніми господарями тих земель є тепер поляки. Цей факт є глибоко закоріненій у політичній свідомості польського народу, а також керівної польської комуністичної верхівки. Ігнорувати це було б Кремлеві не так легко.

Коли отже немає умов для торгування сучасними польськими західними землями, а самі поляки з них напевно зрікатися не будуть, то польські шанси відібрати від України її західні області також не мають реального ґрунту. Проти цього промовляють також самі факти життя. Приналежність цих земель глибоко вросла в політичну свідомість українського народу, а в певному відношенні також у свідомість керівної верхівки на Україні, навіть коли брати до уваги, що вона є інструментом у руках Росії. Спроба піти в цьому питанні проти українського народу, могла б створити серйозну проблему для Москви і її наставників на Україні. Як поляки творять сьогодні основне населення приєднаних до Польщі колишніх німецьких земель, так західні області України заселені тепер майже виключно українцями. За даними пере-

пису 1959 року, поляків на Україні було 363 тисячі, з того числа в західніх областях близько 103 тисяч, а решта на території давньої УРСР. При тому поляки на Україні належать до найбільш асимільованих меншостей, і то на користь українців, бо із загального їх числа аж 248 тисяч назвали під час перепису населення українську мову рідною, польську 68 тисяч, а російську 45 тисяч.

Такі числа мають свою вимову, і то не тільки в умовах сучасної політичної географії на сході Європи. Вони будуть не менше вимовними також у післякомуністичний період, коли російські позиції на Україні і в Польщі або впадуть, або сильно звужаться. Першою турботою вільної, як і сьогодні комуністичної, Польщі буде зберегти ті землі на заході, на яких живе майже компактне польське населення і в які польський народ вкладає величезні людські і матеріальні ресурси. Сучасна польська меншість на Україні за повернення наших західніх областей до Польщі воювати не буде, а еwentуальні польські експедиційні корпуси в стилі колишніх легіонів ген. Галлера 1919 року в Галичині будуть у нових обставинах життя зовсім нереальні.

У таких умовах турбуватись українцям претенсіями деяких польських кіл на українські землі не доводиться і, мабуть, не доведеться. Зате серйозною проблемою для нас є антиукраїнські комплекси серед частини польського народу й еміграції. Туристи, що подорожують по сучасній Польщі, і тамошні українські жителі однозгідно стверджують, що частина поляків вважає українців чи не головними винуватцями усіх нещастя, що впали на польський народ за останні 30 років. Це погано, бо що тоді масмо говорити ми хоч би про політику польського уряду стосовно українців між двома світовими війнами? А втім, перелік взаємних кривд і претенсій нікуди нас не завів би, тому краще спрямувати своє обличчя в майбутнє. Краще притадати відомі правди про те, що сильна Росія і Німеччина є ворогами України та Польщі, що їх послаблення є в нашому спільному інтересі, що самостійне існування одного народу є тісно пов'язане з самостійністю другого й ін. Українцям і полякам треба прийняти як аксіому, що політична географія і національні інтереси України і Польщі вимагають якнайбільш приязних взаємин і тісної співпраці обох народів сьогодні і в майбутньому.

Для того, щоб свідомість тих вимог поглиблювалася в обох народів, українська (і польська) енергія повинна бути спрямована на конкретну співпрацю, зокрема в галузі культури, літератури, науки, а далі і політики. До речі, в цьому відношенні вже дещо діється. У першу чергу існує плідна, хоч, на жаль, далеко недостатня співпраця між культурними і науковими колами УРСР і Польщі. Варто підкреслити, що тут польська сторона виявляє більше зацікавлення, відваги і винахідливості, ніж українці, хоч для нас такі зв'язки мають особливе значення. Правда, тут слідна також «бла-

городна» рука «старшого брата», якому зовсім не під смак співпраця між поневоленими ним народами.

Немає сумніву, що розбудова такої співпраці на рідних землях буде корисно впливати на ширші кола українського і польського суспільства. Українці зацікавлені зокрема в тому, щоб потребу співпраці усвідомили ті польські кола, які досі є носіями антиукраїнських настроїв й агітації. Треба ствердити, що ті кола знаходяться передусім поза рамками комуністичної партії Польщі, яка, в ім'я обов'язкової доктрини т. зв. пролетарського інтернаціоналізму, толерує мінімальні вияви самозбереження української меншости в Польщі та співпрацю діячів культури України і Польщі. Таким чином «пролетарський інтернаціоналізм» в інтерпретації польських комуністів має інше звучання, ніж в СРСР, де він є порожньою фразою і ширмою, за якою криється груба русифікаційна політика. Звичайно, це не значить, що серед польських комуністів немає елементів, які прагнуть до нівеляції української меншости. А втім, забезпечення всіх прав нашим братам у Польщі буде критерієм ставлення поляків до українського народу і передумовою успішної співпраці обох народів. З другого боку, серед нечленів партії, зокрема серед польської інтелектуальної верхівки, є чимало постатей, що щиро прагнуть до розбудови дружби з українським народом. Однак рівночасно відомо, що кола польського католицького кліру, не говорячи вже про шовіністичне міщанство, є носіями антиукраїнських настроїв. Опір ієрархії польської католицької церкви проти відновлення єпископства Української Католицької Церкви в Перемишлі не тільки заперечує історичні права і традиції нашої церкви, але також розходиться з принципами християнської етики та з усяким політичним глуздом, бо порушує основи, на яких повинна будуватися українсько-польська співпраця.

Також на Заході, у країнах поселення української і польської еміграції, діють піонери чи піонерські групи співпраці між українцями і поляками. Сюди треба зарахувати в першу чергу Українсько-польське товариство в Лондоні, подібну Українсько-польсько-чесько-словацьку раду приязні в Чикаго, співпрацю українських публіцистів у польських журналах і в пресі (К. Зеленко, Б. Левицький, Б. Осадчук та ін.). Але систематичні українські студії серед поляків і такі ж польські студії серед українців не ведуться, а співпраця українських і польських установ та організацій на еміграції є радше принагідна. А в той час систематичні студії є невідкладною передумовою для того, щоб посилювати зближення обох народів, усувати існуючі упередження. Оскільки такі пересуди безперечно сильніші серед поляків, зокрема в Польщі, бо на Україні антипольських настроїв на ділі немає, українська сторона повинна виявити більшу активність для зближення і співпраці.

На кінець ще питання про вплив польсько-німецького замирення на українсько-польські взаємини. Він повинен бу-

ти корисний. Німецьке визнання польських західніх кордонів усуває стан польської непевности щодо долі тих земель. Звичайно, це не значить, що в майбутньому німці не можуть знову піднести це питання. Але, як сказано, перспективи для цього не найкращі. Натомість дотогочасне посідання польським народом західніх земель скріплюється тепер німецьким визнанням цього факту, а це робить поляків легальними власниками. Треба думати, що вслід за німецько-польським договором прийде визнання польської власности також з боку західніх держав. Призначення польських єпископів Ватиканом на ті терени є дальшим актом, що скріпить польські позиції. Врешті, з кожним роком польські поселенці зростатимуть у нові землі, що скріплюватиме фактичний стан польської власности. Рівночасно в молодшого польського покоління колишній спір з українцями за західні області України відходитиме в сферу історії. Натомість при наявності російської гегемонії на Україні і в Польщі зростатиме зрозуміння потреби українсько-польської співпраці. А після упадку сучасної імперії небезпека її відродження повинна також посилювати добросусідські взаємини між українським і польським народами.

Проте ці зовнішні умови самі собою не розв'яжуть усіх питань, що заторкують Україну і Польщу. Для цього потрібна вже сьогодні ініціатива з обох сторін насамперед для встановлення зв'язків на місцях, де таких зв'язків досі немає, а де вони є, чи то на Україні, чи в Польщі, чи на еміграції, — для конкретної співпраці в різних галузях життя. Тільки так можна перебороти упередження, чи непоінформованість та внести у свідомість обох народів у першу чергу те, що нас сьогодні єднає і завтра єднати буде, а не те, що нас у минулому ділило.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

На бажання багатьох читачів, які зберігають річники «Сучасности», з цим числом починаємо друкувати журнал на тоншому, але якостево рівновартісному попередньому папері, щоб цим способом заощадити місце на бібліотечних полицях.

Імперіяльні паралелі

Анатоль Камінський

Зміст, характер і цілеспрямованість усієї російської політики, а не лише її режимової частини, повинні визначати стратегію і тактику нашої боротьби. Очевидно, що на першому плані тут є завжди урядова політика, її сильні й слабі сторони та її відношення до решти російських і неросійських суспільно-політичних сил. Для нас, однак, важливо знати не лише те, що думає, плянує і робить ЦК КПРС та його апарат, але й те, що думає член партії, як одиниця, що думає і робить російський інтелігент, російський дисидент, російський робітник і селянин. Ідеться про схоплення змісту сучасної російської політичної ментальності, яка і визначатиме цілеспрямованість та зміст нашої реакції на неї. Наша дія мусить мати відгомін у російській спільноті, вона мусить враховувати її спосіб і стиль думання та відчуження. Коротко: вона мусить відбуватися на тих самих хвилях політичної йоносфери, бути для неї співмірною, апелювати до неї і викликати відповідну реакцію. Інакше будемо знову говорити властиво до себе або в найкращому випадку паралельно з росіянами. Тому власне дуже важливим є всестороннє вивчення російської суспільно-політичної ментальності, яке мусить бути глибоко об'єктивним і виключати всякі суб'єктивні спрощення, а зокрема ті, що для нас вигідні. Ми мусимо знати, з ким насправді маємо справу, щоб відповідно до цього самим діяти й реагувати.

На першому плані стоїть вивчення внутрішньої диференціації сукупної російської політики, яка в основному, в нашій стратегії, йде по лінії шукання розподілу між правлячою верствою і народними масами. Скажимо собі відразу, що такий розподіл ніколи не є точний і не віддає повнотою фактичного стану в даній спільноті. Він є надто спрощений, за засадою «біле і чорне», тоді як політичне життя має аж надто багато «сірого». Це питання ще додатково ускладнюється різномірністю настанови різних сфер російської спільноти до справи національної політики, яка розділяє поодинокі її сфери ще окремо, а подекуди й єднає протилежні сили. Немає, наприклад, найменшого сумніву, що в питанні національної по-

Друкована тут стаття автора студій «На новому етапі» (1965) та «За сучасну концепцію української революції» (1970), входить до нової збірки есеїв, що їх автор готує до друку.

літики постава деяких дисидентів є майже або повністю тождна з поставою ЦК КПРС.

Це, до речі, є не лише виявом самого сучасного змісту російського політичного думання, але й усієї ментальності російської людини, її традиційної настанови і «стилю».

*

Для виразнішої картини доцільно, наприклад, зробити порівняння російської політики з англійською в її імперіалістичному заангажуванні в Індії, по лінії власне розподілу між керівними колами і народними масами.

Візьмемо до уваги приклад із Ганді і його концепцію пасивної боротьби, яка саме дає нам змогу загострити контури англійської політики того часу і вказати на її відмінність від російської. Це, з одного боку, а з другого — цей приклад начоту показує, що, попри всю зовнішню неспівзвучність і неспівмірність визвольної концепції Ганді з англійською політичною ментальністю, на ділі якраз стратегія Ганді вражала в дуже чулі місця англійської політики і знаходила свій резонанс. Одним словом, концепція «сат-яграги», пасивного опору і т. д. — і своїм цілеспрямуванням і змістом — була ефективна по лінії англійської політичної ментальності. І то незалежно від цього, що поза тим одним виміром боротьби обидва народи різнилися між собою кардинально світоглядовими, політичними та соціальними категоріями думання.

Очевидно, що сама концепція «сат-яграги» є явищем органічно індійським, вона є продуктом індійської ментальності, світосприймання, моралі і релігії. У свій час Ганді писав, що «сат-яграга є здійсненням правди через заподіювання страждання собі самому, а не своєму противникові». Роберт Пейн твердить, що «Ганді мав на думці в даному випадку . . . одкровення духової сили і очищення через страждання»; і прикладом для нього був «легендарний король Гаріщандра, який віддав своє королівство, своє багатство, жінку і дитину, щоб тільки дотримати свого слова . . .» В автобіографії, до речі, Ганді писав: «Чому всі не мали б бути такі справедливі, як Гаріщандра? Це питання я ставив собі щодня і щоночі. Іти за правдою і перейти через всі страждання, що їх знаєв Гаріщандра — було одним з ідеалів, який мене надихав».

Саме віра в правду і моральну силу (свою і противника) була наріжним каменем гандівської концепції боротьби. Ганді покладав усе на відчуття моральних вартостей у противника, на його сумління, і то не раз у більшій мірі, ніж на його розум. І хоч назовні виглядає дивним, що він часто звертався до серця емпіричного і флегматичного англійця, а не лише до його прагматичного розуму, то на ділі він робив правильно, як це показала історія.

У 1925 році Ганді писав: «Я відкрив, що сам апель до розуму не знаходить ніде там відзвуку, де забобони тривають

століттями або де вони базуються на уявному авторитеті. Розум мусить скріпитися терпінням, бо тільки тепіння відкриває очі до розуміння». І разом з цим він не сумнівався, що, як це він казав уже в 1908 році у Південній Африці, «сат-яграець ніколи не боїться довіряти своєму противникові».

Ці переконання виходили з глибокої віри в людину, у людину в універсальному розумінні цього слова, і з буддистського розуміння її ролі. Згідно з вченням Будди:

«Життя і смерть виростають з думки й існують у думці. Звідси, якщо думка, яка стосується світу і ним цікавиться, промине, тоді разом з нею промине життя і смерть. Так світ життя і смерті твориться думкою, він є в неволі думки, він є керований думкою; думка є паном всякої ситуації. Світ терпіння створюється обдуреною думкою. Тому всі речі, і передусім контрольовані і керовані думкою, і є створені з думки».

Зацитовані тези буддійського вчення дають, здається, ключ до основ цілої філософії гандівської боротьби з її акцентом на тому, щоб противника не перемагати матеріальною силою, а переконати його правдою і силою своєї думки та переконання вплинути на його думку; на його ментальність та змусити його самого зробити те, що мали б виконати ті, хто його поборює.

Виступаючи проти тероризму в 1931 році, Ганді заявив: «Нація 350 мільйонів не потребує кинжала вбивника, вона не потребує келеха отрути, не потребує меча, списа, ні кулі. Все, що вона потребує, це — власної волі, здібности сказати 'ні'. І тому ж нація вчиться говорити 'ні'».

До речі, часто перенаголошувано і ще сьогодні перенаголошується в гандівській концепції боротьби відсутність насильства, як такого; але забувається те, що на його місце Ганді ставив моральну силу, силу правди і думки, яку він власне вважав могутнішими за матеріальну силу. У цьому відношенні часто «non-violence» (не-насильство) ідентифіковано з пасивною поставою «сат-яраги», без розуміння того, що пасивний опір Ганді не був пасивним сам собою, а, навпаки, він умів і пасивізм унапрямити наступально. Роберт Пейн має рацію, коли пише, що «з роками Ганді постійно удосконалював свою концепцію 'сат-яраги', слово, яке він сам придумав... Воно ніколи не означало лише 'силу правди', бо є багато родів правди і багато родів сили. Ганді постійно експериментував з правдою і винаходив щораз то нові форми сили. Як 'сат-ярага' ніколи не була лише 'силою правди', так само вона не була лише 'не-насильством' чи 'пасивним резистансом', хоч вона завжди їх включала у свою постійно поширювану орбіту».

Раз Ганді казав, що при «сат-ягразі» ворог «мусить бути відзвичаєний від своїх помилок терплячістю і симпатією», іншим разом він заявляв, що «британська імперія репрезентує сьогодні сатанізм... ця імперія є відповідальна за такі жахливі злочини, що як вона не виправдається перед Богом і кра-

іною, вона загине; я піду ще далі і скажу, що як вона не виправдає себе, тоді обов'язком кожного індійця є її знищити».

Ще в інших обставинах, коли над Індією зависла була заграва кривавої громадянської війни і його концепція «сат-яграги» виявилася безсилою, Ганді заявив: «Тут є люди, які хочуть застосувати насильство в ім'я моральної справи. Я не можу сказати їм, що вони не мають рації, коли я не можу дати їм нічого в заміну...»

Не був Ганді також завжди і проти війни та війська, чим, наприклад, у 1918 році заскочив і розчарував одного з відомих англійських пацифістів — Андруса Чарлза. Коли останній критикував підтримку Ганді для створення сильної індійської армії під час першої світової війни, посилаючися на те, що «індійці завжди відкидали кровожерність і стояли на боці людства», Ганді йому відповів: Алеж навпаки: вони були завжди войовничі, і найкращі гімни, створені Тульзідасом на хвалу Рами, відзначали першість того, хто був здібний побити ворога». І далі: «Часом доходить до того, що в особливих обставинах війна являє собою те конечне зло, яке потрібно прийняти так само, як тіло».

У грудні 1931 року, після арешту Неру і загострення курсу проти індійського визвольного руху, Ганді заявив на чверть-мільйоновому зібранні: «Я не завагався б пожертвувати мільйон людських душ для свободи Індії». Очевидно, він мав на увазі не лише індійські душі.

І знову ж це не перешкоджало йому засудити індивідуальний терор, коли він писав про Маданлалю Дгінгра, атенатника на лорда Керзона Віллі (британського віцекороля) у своїх славних «Діалогах» між видавцем і читачем «Гінд Сварай» («Індійська самостійність»): «Чи тебе не морозить сама думка про те, що Індія мала б стати вільною через вбивство? Що нам потрібно, це — пожертвувати самих себе. Це думка боягуза — вбивати інших...»

Для Ганді був теж самозрозумілий розподіл між правлячими колами Англії і її народом. Він виходив органічно з своєї філософії про людину і владу. У березні 1930, в листі до лорда Ірвіна, він писав:

«Дорогий приятелю, заки розпочати цивільний непослух (повний суспільний бойкот) і прийняти цей ризик, якого я так боявся протягом усіх цих років, я звертаюся до Вас, щоб знайти ще еwentуально якийсь вихід із цього... Я не можу цілком скалічити будь-яку живу істоту, а тим більше людські істоти, навіть якби вони й вчинили найбільше зло для мене і для моїх ближніх. І тому, коли я вважаю британську владу прокляттям, я не маю наміру завдавати шкоди ні якомусь англійцеві, ні його легітимним інтересам, які він має в Індії. Прощу мене зле не розуміти. Хоч для мене британська влада є прокляттям, я не вважаю однак англійців за гірших, ніж інші народи на землі. Я маю привілей ствердити, що багато англійців є моїми найкращими приятелями. Дійсно, я навчив-

ся і дізнався дуже багато про зло британської влади якраз з писань щирих і хоробрих англійців, які не завагалися сказати пірку правду про цю владу... Я знаю, що, ідучи на кампанію не-насильства, я беру на себе щось, що можна б назвати божевільним ризиком. Але перемоги правди не здобувалися ніколи без ризику, часто навіть дуже серйозного. *Навернення нації*, яка свідомо чи несвідомо жирує на іншій... більш старовинній і не менш культурній, як вона сама, є варте всякого ризику...»

Ще перед тим, на суді в 1932 році, Ганді заявив: «...пов'язання з Британією зробило Індію більш безсилою, політично й економічно, ніж будь-коли в історії... Я вважаю гріхом підтримувати таку систему. На ділі я вважаю, що я зробив велику послугу Індії й Англії, показавши їм, що єдиний вихід з цього неприродного стану, в якому живуть обидва народи, це — відмова співпраці і підтримки цієї системи».

У відкритому листі до Гітлера, до якого він теж звертався через «дорогий приятелю», у грудні 1941 року Ганді писав: «...Наша ситуація є унікальною. Ми ставимо опір британському імперіялізмові не менш, як нацизмові... Наш опір британському імперіялізмові не визначає, що ми хочемо завдати шкоди британському народові. Ми хочемо його повернути, а не перемогти на полі битви...»

Цього роду твердження і настанови не були базовані на якомусь тільки «побожному бажанні», але мали твердий політичний ґрунт під ногами. Двоподіл англійського суспільства в питанні Індії не йшов, очевидно, по лінії самих народних мас і правлячих кіл (до речі, часто народні маси були більш шовіністичні, ніж хто інший), але перетинав усі його верстви, до найвищих і режимових включно.

Ганді має рацію, коли твердить, що якраз англійці навчили його й показали йому, яким злим, нелюдським деспотичним і дволічним був британський режим у його країні. В інтелектуальних колах Англії він знаходив не лише зрозуміння, але й тверду підтримку в боротьбі за визволення Індії. Це саме стосувалось і багатьох англійців, які жили в Індії.

Веб Міллер, англійський кореспондент, був тим, хто перший звернув увагу світу на криваве здушення «не-насильного» маршу на копальні соли в Дгарасані в 1930 році, що його організував Ганді. Міллер писав:

«За вісімнадцять років моєї кореспондентської практики в 22 країнах, в яких я бачив численні цивільні заворушення, демонстрації, вуличні бої і бунти, я ще ніколи не був свідком чогось такого жахливого, як те, що тут діється, в Дгарасані».

Інша англійка, Маделейн Слейд, яка бачила поранених сат-яграпійців, звожуваних до шпиталю в Бульсарі, після погрому писала:

«Що сталося з англійським почуттям честі, з англійською справедливістю? Жодні аргументи не можуть виправдати того,

що вони зробили в Дгарасані. Індія усвідомила собі тепер дійсну суть 'британського правління', і з цим усвідомленням доля британського правління припечатана».

Жілберт Меррей, відомий науковець і перекладач, не помилявся, коли заявляв Ганді в 1931 році: «Не думайте, що ми не страждаємо, коли тисячі ваших земляків страждають».

Але не лише в англійському громадянстві незалежницькі прагнення Індії знаходили прихильників і водночас гострих критиків британського імперіялізму. Навіть серед членів королівських комісій для справ Індії і в деяких віцекоролів не бракувало визнання і симпатії до Індії і Ганді. До таких належав, до речі, і сер Самуел Гор (Samuel Hoare), державний підсекретар і голова «Індія говз» у Вайтголі, віцекороль Індії Ірвін та інші.

Сама особа Ганді втішалася величезним респектом навіть серед льокальних, закукурічених не раз урядовців і речників британського режиму. Дуже вимовною і знаменною в цьому відношенні була, наприклад, промова судді на процесі Ганді в березні 1922 року. Англійський суддя Роберт Брумфілд звернувся такими словами до Ганді:

«...Право не звертає уваги на особу. Тим не менше неможливо не врахувати того факту, що Ви належите до іншої, відмінної категорії людей, яких я будь-коли судив чи буду судити. Було б неможливо зігнорувати той факт, що в очах мільйонів Ваших земляків Ви є великий патріот і великий лідер ...»

А виходячи, суддя ще раз вклонився підсудному, як пише очевидець.

Очевидно, не всі були такі, як Брумфілд, Ірвін, Гор, Меррей та інші. До речі, до тих, які в задусі британського імперіялізму не могли знайти похвального слова для Ганді, належав між іншими і Черчілл. Критикуючи зустріч віцекороля лорда Ірвіна і Ганді в 1931 році, Черчілл «громив» обох: «Це б'є на сполох і викликає нудоту, коли бачити пана Ганді, цього змовника — правника з Мідл Темпл, сьогодні в ролі миролюбного факіра, добре відомого на Сході типа; бачити його, як він напівголий підіймається по сходах віцекоролівського палацу, тим часом далі організуючи і керуючи кампанією цивільного непослуху, щоб говорити на різних умовах з представниками короля-імператора».

15 років пізніше, цей сам Вінстон Черчілл заявляв, що він не збирається президіювати при поділі Британської імперії. Але ні його заява 1931, ні інша 1946 року не спричинилися до його великості, навпаки. Історія перейшла понад ним і тими, які так само думали.

Гадаємо, що наведені цитати належно показують всю відмінність англійської громадської і політичної ментальності від російської, також якщо йдеться про обидва їхні імперіялізми.

Різниця не тільки в самих імперіялізмах.

Немає сумніву, що російський імперіялізм у минулому і сучасному є куди брутальніший, деспотичніший, безоглядніший і більш нелюдський та більш небезпечний. На це складається передусім його автократична, тоталітарна природа. У листі до Гітлера Ганді писав, що «поневоловачі можуть мати наші землі і наші тіла, але вони ніколи не матимуть наших душ...» У випадку російського імперіялізму йдеться про те, що він безоглядно і послідовно намагається вирвати і знищувати наші душі.

Але на цьому не кінець. Російська політика не лише не висунула досі своїх Ірвінів, Горів та Брумфілдів, але й гірше (і про це нам саме йдеться): немає й російських Вебів Міллерів, Маделейн Слейдс і Жілбертів Мерреїв. Не лише «Москва сльозам не вірить», але Росія сліз і терпіння не респектує, бо російський народ ще не показав, що він має те, що Ганді називав національним сумлінням і до чого він апелював у випадку англіїців.

Анатолій Шуб пише у своїй «The New Russian Tragedy», що коли шеф КГБ Андропов, особисто допитуючи Ільїна, який стріляв у Брежнєва в 1968 році, запитав атенатника, чому він стріляв, той відповів: «Чтобы пробудить Россию». І дійсно, (перше) що треба Росії, — це здобути її власне сумління. Тим більше, що не все паразд з народом, якого треба будити аж пострілами...

Такий стан, однак, не повинен нас знеохочувати, якщо йдеться про нашу протидію йому. Він лише додатково підкреслює потребу і konieczність опрацювання відповідної методики, базованої якраз на респекті конкретної сили, який є в росіян, та на постійному вказуванні їм на їхній справжній національний інтерес, яким не є поневолення інших народів ціною власного закріпачення, а власне розкріпачення ціною визволення й інших народів. По цій лінії треба шукати й двоподілу російської спільноти і неутралізації імперіяльно-шовіністичних сил.

Справа ця не легка, і було б наївно класти на це відразу великі надії. Але ми мусимо виходити з свідомости того, що цієї роботи не заступити фразами і патріотичними погрожуваннями Москві. Крім того, цей процес тісно пов'язаний з загальною ферментацією в самому російському суспільстві; і з цього погляду не все виглядає світло. На першоряді стоїть сучасний низький рівень політичної культури російських мас і керівних кіл. Щодо перших, то серед них переважає тип «обивателя», що його дуже влучно характеризує невідомий автор памфлету в самвидаві «Чего же ты хочешь»* так:

«Основний стимул (обивателя) — особисте надбання і збагачення, (він) застрашений, боїться всього нового, безідей-

* Не плутати з «Чего же ты хочешь» — Кочетова.

ний, консервативний, вдоволений наявними обставинами — (оскільки вони дозволяють йому збагачуватися, і невдоволений — оскільки натиск згори не дає йому жити краще), *шовініст*, антисеміт, мораліст. Ліберальні ідеї не мають на нього впливу, хоч і він визнає konieczність змін в організації виробництва і розподілу. Консервативна пропаганда відповідає його особистим поглядам (гарно попрацюю — багато зароблю, багато зароблю — багато надбаю)».

Якщо ж йдеться про інтелігенцію, то, згідно з автором цього ж самвидавного російського документу, російському інтелігентові бракує: «індивідуальності, тобто зідентифікування себе не як конкретного продукту історичного розвитку, а як самоцінної реально існуючої особистості з її власною проблематикою; конкретного сприйняття і скоплення ситуацій, тобто відмови від оперування загальними поняттями, а розгляду конкретних дій, стосованих конкретними людьми в конкретній обстановці; здатності до соціальних акцій; цілосної власної ідеології».

Не менш чорними фарбами малює російську інтелігенцію А. Амальрік, вказуючи зокрема на її чиновницьку ментальність, з якої автоматично виростає «культ власної безсилості». І тим самим пасивності та резигнації. «У нашій країні, — пише Амальрік, — оскільки ми всі працюємо для держави, ми всі і маємо психологію державних чиновників». А кожний чиновник «вважає себе нічим супроти сили державного апарату, в якому він є аж надто малим гвинтиком, щоб вимагати будь-якої зміни». «У той же час це звільняє його від всякої суспільної відповідальності, бо його діло є лише виконувати накази». А у висліді навіть «письменники, які є членами Спілки письменників, науковці, які працюють у державних інституціях, звичайні робітники чи колгоспники є в такій самій мірі твором цієї (чиновницької) психології, як чиновники КГБ чи міністерства внутрішніх справ».

Звідси Амальрік робить висновок, що середня класа, як резервуар демократичного руху в СРСР, є «у своїй більшості така пересічна, її думання таке зближене до чиновницького, а її найбільш інтелектуально незалежні кола такі пасивні, що треба поважно сумніватися в успіху цього руху, базованого на цій класі . . . »

Подібні роздумування знаходимо також і в інших російських інтелектуалістів у питанні т. зв. демократизації, яка для нас є теж дуже важлива. У листі А. Сахарова, В. Турчина і Р. Медведева до Брежнєва, Косигіна і Підгорного говориться, що «запровадження демократизації — не легкий процес. Його нормальні перебігові загрожуватимуть, з одного боку, індивідуалістичні, антисоціалістичні сили, а з другого — прихильники 'сильної влади', демагоги фашистського зразка, які можуть у своїх цілях спробувати використати економічні труднощі країни, взаємне недорозуміння і недовір'я

між інтелігенцією і партійно-державним апаратом, існування в певних колах суспільства міщанських і націоналістичних настроїв».

Немає сумніву, що головною перешкодою є якраз сам партійно-державний апарат з своєю верхівкою та шовіністично-міщанські настрої «обивателів». Сама верхівка — наскрізь консервативна, збюрократизована, безідейна в кожному відношенні і зацікавлена лише в одному: у втриманні своїх позицій та привілеїв. Цей «домінантний стимул» радянської дійсності проходить по всіх лініях його стратифікованої, збюрократизованої структури згори до низу.

Дуже влучно зауважив це Петро Григоренко, пишучи:

«У середовищі служилої бюрократії розцвіли кар'єризм і безідейність. Ніхто з них, попри наявність майже у кожного партійного квитка, марксизмом-ленінізмом поважно не займався. Про нього лише говорять, ним клянуться, але основ його не знають і знати не хочуть. Їх цілком задовольняє нинішнє життя. Найбільш високопоставлені бюрократи, як є наагода, жваво вимальовують те щасливе завтра, яке очікує радянських трудящих, не забуваючи при цьому про оборону всіма способами свого сьогодні. Вони і Леніна цитують. Але цитати ці їм добирають секретарі та референти лише для того, щоб цитатою підкріпити власну 'геніяльну' думку промовця. І горе Ленінові, якщо в нього не знайдеться нічого відповідного. В цьому разі беруть перше-ліпше, що потрапило під руки, і так його препарують, що 'небові гаряче' стає».

Те, що говорить Григоренко, є однак теж підтвердженням браку «цілосної власної ідеології», що про неї згадує автор «Чего же ты хочешь». Йдеться власне про ідеологію в найширшому розумінні цього слова, як протиставлення до спримітивізованого імперіялістичного запаморочення росіян, яка щойно починає зароджуватися в певних інтелектуальних колах і у формуванні якої ми є життєво зацікавлені. Від неї залежатиме дальший розвиток російського політикуму і його відношення до нас й інших неросійських народів.

Нашим невідкладним завданням — на рідних землях і за кордоном — є впливати на формування цього нового політикуму по лінії творення передумов, щоб у ньому могли виростати російські Брумфілди, Ірвіни, Мерреї та їм подібні. І хоч це справа не легка, то тим не менше певні тріщини у російському суспільстві, що про них згадують і російські автори, відкривають для нас можливості, яких не вільно легко вважати, навпаки, їх треба поширити і розвинути. Тим більше, що, як пише Амальрік, навіть на тлі загального невідрадного сучасного стану «зараз існують знову принаймні деякі умови, які привели до першої і другої російської революції: кастово-профільоване й застигле суспільство, сувора режимна система, яка одверто зударяється з вимогами економічного розвитку, загальна бюрократизація і наявність упривілейова-

ної бюрократичної класи, як також національна ворожнеча всередині багатонаціональної держави, в якій певні нації посідають упривілейоване становище».

Діапазон нашої діяльності мусить бути дуже широкий, і вона мусить вдаряти передусім там, де вже зараз для цього найбільше пригожий ґрунт. Тому він має передусім включати ті російські інтелектуальні кола, стосовно яких можна і треба апелювати до їхнього політичного розуму і їхніх гуманних почувань. Тим більше, що якраз вони є передусім творцями нового російського політичного думання. Вказувати на негативи російського імперіялізму для них самих і для російського народу (соціальне і правно-політичне поневолення російських народних мас) та на спільні інтереси в їхній боротьбі з іншими народами за свободу і демократію повинно стати вихідним нашої акції. Одночасно треба вказувати на злочини і кривди, що їх завдавала і завдає російська імперіяльна політика іншим народам, та на реальну загрозу відплати за них усьому російському народові, що про неї вже зрештою згадував і Амальрік. Свідомість відповідальності за них у росіян є кончею передумовою для відродження їхнього власного національного сумління.

По таких самих лініях треба впливати й на інші верстви російського народу, шукаючи резонансу у всіх його прошарках і відповідно до їхньої ментальности наголошуючи один чи другий елемент. Так, наприклад, у випадку інтелектуальних кіл зокрема треба висувати момент антиісторичного характеру есересерівської держави, як однієї з останніх імперій у світі. Слід також посилатися на деякі позитивні елементи українсько-російських відносин у минулому, як, наприклад, на думки Герцена, Шахматова та інших, які ще й сьогодні не знайшли своїх послідовників.

При тому всьому однак мусимо постійно пам'ятати, що передумовою нашого успіху є наша власна сила та постава і що з росіянами треба говорити не стилем жалів, нарікань і прохань, але вимог і твердої аргументації, опертої на раціональній аналізі наших відношень і їхніх перспектив.

Про деяких персонажів Дніпропетровщини

Два роки тому в нашому журналі (ч. 2, 1969) був опублікований «Лист творчої молоді Дніпропетровського», що його автори (близько триста осіб) надіслали Володимирові Щербичькому — голові ради міністрів УРСР, проф. Федорові Овчаренкові — секретареві ЦК КПУ, який формально командує всім «ідеологічним фронтом» на Україні, та Дмитрові Павличкові — одному з секретарів Спілки письменників України. Цей лист у відписах був широко розповсюджений по Україні, при чому конкретні дані про безардонний русифікаційний курс на Дніпропетровщині викликали глибоке обурення зокрема в колах молоді української інтелігенції.

У 1970 році на сторінках обох обласних партійних газет — українськомовної «Зоря» та російської «Днепропетровская правда», — як також і комсомольської газети «Прапор юности» розгорнулася досить широка кампанія проти т. зв. «наклепництва» та антирадянської агітації зокрема «серед деяких ідейно нестійких і незрілих молодих людей».

Перед вів у цій кампанії П. Орлик — редактор «Зорі», який у вищезгаданому листі зарахований до категорії переляканих людей, які «пускають провокаційні, видумані КГБ, чутки», що, мовляв «український націоналізм найновіше виявляє себе під маскою захисту української старовини». На редакційному кріслі Орлик засидівся з часів Сталіна та Берія і він не тільки «переляканий», але й повно-

кровний сталініст. Щоб не бути пустословним, нагадаємо, що «Радянська Україна» від 10 січня 1953 (тобто ще перед смертю Сталіна) хвалила його редакторську роботу. Не виключене, що він був уже гучномовцем Леоніда Брежнева, коли цей у 1947—50 роках був першим секретарем обкому на Дніпропетровщині.

Згаданий у листі як «колишній перший секретар обкому комсомолу» і А. Л. Гордієнко, який, ідучи в п'яному стані автомашиною, вбив у Новомосковському на Дніпропетровщині людину і за це не був притягнений до судової відповідальності та покараний згідно з «соціалістичною законністю»; тепер цей «ответственный» розбишака (як його слушно окреслив лист) дослужився посади першого секретаря Харківського обкому комсомолу. У такому характері він виступав на ХХІ з'їзді ЛКСМУ — комсомолу України («Радянська Україна» від 27 березня 1970), як також на останній обласній партійній конференції в Харкові («Радянська Україна» від 2 лютого 1971). Не виключене, що по драбині партійної кар'єри він просунеться ще вище і, крім членства в Харківському обласному комітеті КПУ (хоч за юридичними нормами партійного статуту треба сказати — КПРС) та обрання делегатом на ХХІV з'їзд КП України, він попаде в коло керівних партійних кадрів «республіканського масштабу».

В. П. С.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Григорій Чубай*. З нових поезій.
- 8 *Роман Андріяшик*. Полтва (роман).
- 49 *Іван Ковалів*. Музика щодення.
- 52 *Іван Кошелівець*. А. Солженіцин — нобелівський лавреат 70.
- 60 *Мстислав Ростропович*. В обороні А. Солженіцина.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 63 *Григорій Костюк*. Теорія і дійсність (V).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 79 *Роман Рахманний*. Не словом єдиним (діалог — закінчення).
- 107 *Мирослав Прокоп*. Польсько-німецьке замирення й Україна.
- 115 *Анатоль Камінський*. Імперіяльні паралелі.
- 125 Про деяких персонажів Дніпропетровщини (В. П. С.).

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У серії «Суспільно-політична бібліотека» появилися:
ч. 7 (26) — Документи ч. 5

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІД СУДОМ КГБ

**Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка,
Б. Гориня та ін.**

На зміст книжки складаються такі розділи: Справа Вячеслава Чорновола — Справа Михайла Масютка — Справа Михайла Озерного — Справи Ярослава Геврича, Івана Геля та Ярослави Менкуш — Справа Михайла Гориня — Справа Святослава Караванського — Звернення представників громадськості України — Приклади адміністративного переслідування за переконання — Додатки.

Книжка має 252 стор. Ціна — 4,90 ам. дол. у картоновій оправі, 5,90 ам. дол. у полотняній або відповідно в іншій валюті.

ч. 6 (25)

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова Мирослава Прокопа

Книжка має 136 стор. Ціна — 2,50 ам. дол. або відповідно в іншій валюті.

Обидві книжки можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.

У видавництві «Сучасність» вийшла друком книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
18 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	3:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

